

Trädgårdarna i Stensjö by

Maria Flinck

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH
ANTIKVITETS AKADEMIEN

© 2021 Maria Flinck och Kungl. Vitterhetsakademien

UTGIVARE: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien

GRAFISK FORM: Bitte Granlund/Happy Book

Innehåll

Förord	5
Historik och generellt vårdprogram	7
Inledning	7
Trädgårdarnas historia	8
Växternas historia	21
Nutid	35
Målsättning för trädgårdarna i byn	36
Vårdprogram för Gårdstomten	39
Vårdprogram för Gråstugan	54
Vårdprogram för Tittis stuga	67
Vårdprogram för Emmas stuga	76
Vårdprogram för Västra gården	81
Vårdprogram för Lillstugan	92
Sara Åsten, f.d. backstuga	98
Torpet Grönskog	100
Lundintorpet	102
Åtgärdsplan för hela byn	104
Källor	107
Bilaga 1 Namn på stugor	110
Bilaga 2 Växtlista Erik Stensiös herbarium	111
Bilaga 3 Växtlista baserad på Erik Stensiös foton	112

Förord

INFÖR BESLUTET ATT Stensjö by skulle bli ett kulturresevat fick trädgårdsantikvarie Maria Flinck i uppdrag av Kungl. Vitterhetsakademien att dokumentera byns trädgårdar och formulera ett förslag till ett vårdprogram. En preliminär version av vårdprogram och åtgärdsförslag för trädgårdarna sammanställdes hösten 2019. Sedan dess har ytterligare växtinventering, växtidentifiering och intervjuer genomförts under 2020 och redovisas här.

Till dokumentationen av byns trädgårdar har lagts ytterligare illustrationer genom att många av Erik Stensiös glasplåtar och filmnegativ har skannats av Kalmar Läns Museum. Intervjupersoner har också generöst ställt ett antal fotografier till förfogande. Dokumentationen bildar ett rikt underlag för det fortsatta arbetet att rekonstruera trädgårdarna i

Stensjö by. De många fotografierna från människor som bott i Stensjö under 1900-talet bidrar också till att befolka och levandegöra Stensjö – inte bara dess trädgårdar. Detta kommer att inspirera oss i vårt arbete att sköta Stensjö på ett sätt som ger en bild av hur en skogsby i Småland fungerade vid tiden kring sekelskiftet 1900.

Maria Flincks arbete har kommit till stånd genom ett generöst anslag från Länsstyrelsen i Kalmar län. Vi riktar dessutom ett stort tack till Maria Flinck för arbetet och till de många privatpersoner som ställt upp för intervjuer och som frikostigt delat med sig av information och fotografier.

Mats Widgren, Kungl. Vitterhetsakademien

Historik och generellt vårdprogram

Inledning

Stensjö by i Döderhults socken, Kalmar län, är en oreglerad klungby som aldrig har genomgått laga skifte. År 1951 lades det sista jordbruket ned till förmån för endast skogsbruk vilket fick till följd att åkrar, hagar och ängar växte igen. Stensjö by förvärvades 1960 av Kungl. Vitterhetsakademien och då inleddes en omfattande restaurering av marker och byggnader för att återskapa det landskap som fanns före industrialismen.

Vitterhetsakademien äger Stensjö by med dess mark och ansvarar för driften med fyra heltidsanställda, varav en platschef. Länsstyrelsen bidrar med kulturmiljöanslag, som de närmaste åren ska gå till restaurering av trädgårdarna och anställning av en trädgårdsmästare.

SYFTET MED KULTURRESERVATET

Vitterhetsakademiens ursprungliga syfte med Stensjö by var att bevara en småländsk skogsby med det gamla kulturlandskapet i hävd. Denna målsättning har styrts verksamheten sedan 1961 men inför bildandet av kulturreservatet har två nya övergripande mål formulerats:

1) Marker och bebyggelse ska hävdas och skötas på ett sådant sätt att det ger en bild av hur en skogsby i Småland fungerade vid tiden runt sekelskiftet 1900.

Tidpunkten sekelskiftet 1900 ska uppfattas brett, från 1800-talets andra hälft fram till 1920–30-talet. Valet av tidsperiod har skett mot bakgrund av bebyggelsens ålder samt utdikningar och sjösänkningar under 1800-talets mitt och slut vilka förändrade landskapet. Hävden ska eftersträva att ge en tidstrogen bild av de olika markslag som fanns i Stensjö by omkring sekelskiftet 1900: trädgård, åker, hårdvallsäng, sidvallsäng, hagmarker och bondeskog med skogsbete. Byggnaderna ska visa det för den tiden typiska i Stensjö vad gäller utseende och utförande.

2) Stensjö ska vara ett kunskaps- och utvecklingscentrum för historiskt landskapsbruk och biologiskt kulturarv.

Målet är att utveckla och sprida kunskap om odlingslandskapets skötsel och hävd. På Stensjö ska finnas praktisk kunskap om vård och hävd av trädgård, åker, äng, betesmark och skog med de metoder och arbetsprocesser som tillämpades före mekaniseringen med traktordrift och det moderna skogsbruket.

Vitterhetsakademien ska främja forskning om det historiska jordbrukslandskapet och biologiskt kulturarv i samverkan med institutioner som bedriver sådan forskning. Samtidigt ska en satsning göras på publik verksamhet riktad mot skolor och allmänhet, och även på mer specialiserade kurser och tematiska vandringar. På detta sätt kan kunskaper spridas om historiskt beprövade men fortfarande väl fungerande arbetssätt, material och metoder när det gäller bygande och odlande (Skötselplan 2020, s. 1–3).

PÅGÅENDE FORSKNING

Under 2019 inleddes en undersökning av vegetationsförändringar på Stensjöns inägor för att följa artsammansättning och artdiversitet under 10 år. Provrutor har även lagts på bytomten och i alla trädgårdar. Förhoppningen är att kunna se hur vegetationen förändras, i trädgårdarna vid en övergång från täta gräsklippningar med maskin, tillbaka till slätter en eller två gånger per säsong. Arbetet leds av professor Sara Cousins vid Naturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet, fältarbetet utförs av säsongsanställda studenter och forskare.

Under förra årets arbete presenterades ett förslag om att göra en liten arkeologisk undersökning av de två troliga platserna för kålgårdar på 1700-talet. En sådan undersökning skulle kunna ge kunskap om odlingarnas ålder, uppbyggnaden av matjordslagret, gödsling, vattning och om vad som odlades där. Liknande undersökningar har tidigare gjorts vid grävningar i stadsgårdar från medeltiden till 1800-talet

och i trädgårdar vid herrgårdar. Fram till 2019 hade bara nio odlingsbäddar undersökts med arkeologiska metoder i bondemiljöer (medd. Jens Heimdahl).

VÅRDPROGRAM FÖR TRÄDGÅRDARNA

Som underlag för skötselplaner för kulturresevatet har olika inventeringar av fornminnen, byggnader samt biologiskt kulturarv på inägor och utägor utförts. För det ändamålet behövdes även en utredning av bytomten med dess sex trädgårdar och fristående fruktträd.

Växtinventering av Lundintorpet och Grönskog samt Sara Åstens backstuga gjordes 2020.

Trädgårdsantikvarie Maria Flinck anlitas 2019 för uppdraget att sammanställa detta vårdprogram, som ska fungera som underlag för åtgärdsförslag och skötselplan. Arbetet innebar en genomgång av äldre kartor, fotografier och annat material i olika arkiv kompletterat med äldre tryckta källor, fältinventering i trädgårdarna och av odlade växter på bytomten och vid torpen, intervjuer med personer som växt upp i byn och lån av deras bevarade fotografier. Identifiering av frukt och bärsorter har påbörjats, liksom av vårens lökväxter.

Specialister har anlits för identifiering av de särskilda växtslagen. Pomologen Sven Plasgård har beskrivit de gamla fruktträden hösten 2019 och 2020 och han kommer att identifiera äppel- och päronsor-ter vartefter det finns frukt. Plommon- och krikonexperten Eva Stade har försökt identifiera plommon vi skickat till henne tillsammans med fotografier. Ros-experten Irene Nettelbrandt (rosinventerare för POM, Programmet för odlad mångfald) har identifierat en rotäktad ros som sades vara gammal. Pionexperten Gunnar Johansson har identifierat en lukt-pion. Karin Persson, lökväxtexpert i POM, skulle under 2020 ha tittat på de olika former av narcisser och andra vårblommor som växer i Stensjöns trädgårdar och vid torpen. På grund av covid-pandemin fick hon och hennes kollegor reseförbud. Persson försökte identifiera lökväxterna från fotografier, men var osäker på resultatet. Karin Persson och flera av hennes kollegor är intresserade av växterna i Stensjö och planerar att besöka Stensjö så snart omständigheterna tillåter.

Vårdprogrammet består av en generell del som gäller alla trädgårdar i byn samt separata delar för alla de fem trädgårdarna och de två torpen och backstugan; detta för att underlätta vid arbetet med de olika trädgårdarna. Det blir dock vissa upprepningar i redogörelsen. Vårdprogrammet innehåller en be-

skrivning av trädgårdarnas uppkomst och förändringar fram till i dag, ett utpekande av vilka av dagens strukturer, växter eller funktioner som tillhör den tidsperiod omkring 1900 som kulturresevatet Stensjö by ska visa. Dessa kunskaper används för att upprätta åtgärdsplaner för restaureringar och rekonstruktioner av de gamla trädgårdarna och andra i källorna belagda odlingar till exempel körsbärs- och plommonlundar, humlegårdar och kålgårdar.

Under rubriken ”Målsättning och åtgärder” beskrivs vad som behöver tas bort, återställas eller på annat sätt åtgärdas för att trädgårdarna och bytomten ska visa den valda tidsperioden.

Skötselplaner, som ska göras i samarbete med trädgårdsmästaren, ska innehålla beskrivningar av vilka insatser med underhåll och skötsel som behöver göras med olika tidsintervall för att upprätthålla trädgårdarna efter att de större åtgärderna utförts.

I alla trädgårdar handlar bevarande om kontinuerlig förnyring av växtmaterialet genom förökning, beskärning för att ge önskad form, omplantering och växtföljd för att hålla växterna friska. Långsiktighet och kontinuitet är därför alltid nödvändigt för att uppnå målet om bevarande av de levande materialen i trädgårdar.

Trädgårdarnas historia

1700-TALETS BÖRJAN

Stensjö gård var delad i två delar, en frälsegård nr 2 och en skattegård nr 1, vilka ägdes av de äkta markarna Hans Rålamb respektive Wendela Hammar-skjöld. Båda delarna brukades tillsammans av en bonde. Skattegården nr 1 såldes till Elin Persdotter och hennes man Erik Börjesson och strax därefter delades den i två (Stensjö 2008, s. 86–87).

Det finns bara ett fåtal uppgifter om kålgårdar i Stensjö från 1700-talet. Kartan från 1709 (Figur 1) visar ett hus med en markerad kålgård intill, ”Kålgård till husbehofs, Humblegård ingen”.

I mitten av 1700-talet gödslades kålgårdar i Småland med spillning från får och getter, vilken ansågs för svag att gödsla åkrarna med. Ärtor odlades mer i kålgårdar än på åkrar. Rovor såddes på svedjeland, medan lin och hampa till husbehov såddes i ena änden av en sädesåker. Vid frost ”inbillar sig Bondgumman att förekomma förfrysningen, om Hon i Linlandet sätter några skålar wattrn på samma sätt som i plantlandet.” (Elgh 1925, s. 32). Plantlandet var platsen där kålplantor drogs upp innan de sattes ut i kål-

Figur 1. Detalj av karta 1709. Nr 1 Manbyggnad, nr 7 kålgård.

gården. ”För öfrigt tillmäta sig goda Landthushållerskor bästa kundskapen om Lin- och Hampeskiötslen, och thet emedan thet utsädets vidare beredande hörer under thetas handterande.” (Elgh 1925, s. 33).

Ärtorna var enligt Elgh ”hwita, grå, gröna eller swarta”. De grå och svarta ärterna avsåg troligen foderärt, även kallad gråärt. Det är en av våra äldsta kulturväxter och har odlats runtom i Sverige som foder- och matärt. Torkade kunde de bevaras länge och sen kokades de eller maldes till mjöl. De vita, eller gula, och gröna ärterna var förmodligen kokärt. De skördas som gula och torkas till vinterförrådet; detta är ärtan till den traditionella ärtsoppan. De kunde också skördas omogna, gröna, och ätas direkt. POM:s insamling fick in flera gamla ärtsorter (Nygårds & Leino 2013, s. 39–56).

STORSKIFTET

Vid storskiftet 1779 visar kartan (Figur 2) två gårdar, nr 1 i sin tur delad i två delar och nr 2. Det nämns ingen kålgård trots detaljerade beskrivningar

av markslag och träd på inägorna, men intill gårdstomterna finns två små åkrar, Brolyckan respektive Stugulyckan, båda med mycket hög bördighet (6te kornet). Stugulyckan ligger inne på tomten nr 2, på samma plats där det odlats grönsaker fram till för bara ett par år sedan (Lantmäterimyndigheten 08–DÖD–53, storskifteskarta 1779, s. 73 i akten).

Dessa två små åkrar kan ha varit kålgårdar. Enligt Karin Hallgrens forskning har kålgårdar varit vanliga i östra Småland under 1700-talet. De kunde vara samfällda för alla byns gårdar eller enskilda. De låg i eller nära byn vanligen på den bördigaste mulljorden värderad till 5te eller 6te kornet. Helst skulle det vara något fuktig jord eller nära vatten, en bäck, källa eller sjöstrand (Hallgren 2016).

Med utgångspunkt från detta kan man anta att kålgårdar bör ha funnits i Stensjö även om de inte beskrivs på storskifteskartan. För nr 2 är Stugulyckan den sannolika kålgården, värderad till 6te kornet och ligger inom hustomten intill bostadshuset. Platsen har odlats med potatis, grönsaker och bär till för ett par år sedan. För nr 1 är Brolyckan

Figur 2. nr 7 "Brolyckan kallad som tillhör Skattegården innehåller à 6te kornet 3 ½ kap" nr 18 "Stugulyckan kallad som tillhör Skattegården innehåller à 6te kornet 6 ¼ kap" [ev. felskrivning: ligger på tomt II = frälsegården]. Källa: Storskifteskarta 1792.

den enda lilla åkern på inägomark som värderas till 6e kornet. Den är smal och oregelbunden till formen och ligger ett par hundra meter från gårdstomten, mellan en äng och en bergslutning med ek och hassel. Den skulle ha kunnat vara en kålgård i slutet av 1700-talet.

Frälsegården (nr 2) kan även ha haft fruktträd, eftersom ägaren Michael Hammarskjöld 1789 skrev i kontraktet med torparen där "Lämnas efter vanligheten utan betalning unga fruktträd till den af de som hädanefter anlägga trädgårdstäppor." (Stensjö 2008, s. 172–173). Ett mycket gammalt päronträd, 'gråpäron', fanns kvar invid grunden till det äldre bostadshuset under 1970-talet (muntl. Mona Karlsson). Trädet kan ha då ha varit 200 år eftersom en del päronsorter är mycket långlivade.

Det finns två beskrivningar av Kalmar län, av Magnus Gabriel Crælius 1774, och av A.G. Barchaeus 1775. De skriver om odling av lin, ärter, kålrötter, tobak, sötkörbär och äpplen. "... ingen bonde eller torpare finns, som icke varje år utsår en eller ett par kannor linfrö på det hustrun oköpandes må hava gärning" (Crælius 1774, s. 189). Hampa däremot köptes i sjöstäderna. Årtskörden kunde variera beroende på vädret, men goda år gav de rikligt. "Här i skogsbygden risas ärterna icke ..." (Barchaeus 1775, s. 43).

Bovete och potatis var nya i odling. Bovete kunde

odlas på den magraste sandjorden medan "... potatis planterade något mera tilltagit här i orten sedan våra soldater, under sista pommerska fälttåget, fingo smak på dem." (Crælius 1774, s. 200) Men eftersom många fortfarande inte kände till odlingsättet beskrev Crælius det i detalj (s. 190–191). Tobak odlades till husbehov men krävde mycket gödsel, dock kunde potatisblast behandlas på samma sätt som tobak och användas som ersättning av den som ville spara på gödslet (Crælius 1774, s. 191). Kålrötter och tobak planterades på nygödslade åkrar (Barchaeus 1775, s. 39).

Trädgårdar, kryddgårdar och humlegårdar fanns i Kalmar län men hotades av hemmansklyvningarna, då anlagda trädgårdar användes till byggnadstomter. I stället rekommenderade Crælius att bönderna skulle avsätta mark av närliggande åkrar eller ängar att plantera fruktträd på (s. 200–201).

"Allmänna lagens stadgande, om humlegårdar, har haft den goda verkan, att nästan icke ett enda hemman finnes, vilket ej har så stor humlegård som tarvas för gårdens behov, och även en stor del till avsalu ..." (Crælius 1774, s. 201). På kartorna över Stensjö finns dock ingen humlegård utmärkt. Med utgångspunkt i Crælius beskrivning bör Stensjös två gårdar ha haft var sin humlegård, vilket de också hade i början av 1900-talet, enligt Erik Stensjö (Jonasson 1967). Från Småland omtalas olika sätt att

sköta humle, de odlades vid störar, vid gårdsgårdar eller i stenrösen (Strese 2016, s. 30).

Biskötselns hade tilltagit under de senaste åren men honungsskörderna var beroende av väderleken. ”Men de tvenne sista åren och detta 1772 års väta och ostadiga väderlek, har vållat, att mer än fem sjättedelar av alla bi dött ut, dock hoppas man, att denna näringsgren åter skall bliva frodig, när väderleken genom Guds nåd blir sådan, att dessa kreatur kunna trivas.” (Crælius 1774, s. 206). Urholkade stockar användes till bikupor, men inte halmkupor som brukades senare. För att skatta bistöckarna på honung måste hela samhället slaktas och bättre sätt att hantera bina efterlystes (Hellberg 1996, s. 23, Crælius 1774, s. 206).

1800-TALET FÖRSTA HÄLFT

Vid nästa kartering i början av 1800-talet (Figur 3) hade gårdstomten till nr 1 delats i tre remsor. Detta behöver dock inte visa en verklig indelning av gårdstomten. En sammanfattande kommentar säger: ”Tomter med krydd- och kålgårdar 1: 7 ½ kp”

(Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskiftesdelning 1814, akt s. 6). Den lilla åkern Brolyckan, som troligen var en kålgård, fanns fortfarande markerad som åker. Den tilldelades dottern Gunilla Eriksson som annars fick en femtedel av gårdstomten. Hennes två bröder fick dubbelt så stora lotter och bättre åkrar, men ingen med samma höga bördighet. Bröderna kan eventuellt ha haft sina kål- och kryddgårdar på gårdstomten eftersom de hade bättre plats där (Stensjö 2008, s. 94–104).

I kålgårdarna bör ha odlats vitkål, kålrot och bladgrönsaker, samt i kryddgårdarna lök, morötter och andra grönsaker, kanske också någon medicinalväxt eller matkrydda.

Gården nr 2 hade 1814 (Figur 4) en kålgård, utmärkt som nr 12 på kartan intill manbyggnaden (Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskiftesdelning 1814, akt s. 4). Nr 13 fortsätter som en mycket ojämn markering för åker längs vägen; vad som odlats där är osäkert.

Peter Wieselgren har i ett bihang till *Ny Smålands Beskrifning* (1847) beskrivit Smålands flora, både den vilda och odlade. Det är en 17 sidor lång lista

Figur 3. Detalj av karta 1814 över tomt nr 1. a–e avser hustomter. Nr 1 är Brolyckan (kålgård).

Figur 4. Detalj av karta 1814, tomt 2, Nr 12 Stugulyckan (kålgård).

med namn på växter och vad de använts till. Beskrivningen gäller Växjö stift, Jönköpings och Kronobergs län, men är ändå en källa till vilka växter man kan ha odlat och vilka vilda växter man kan ha använt också i Stensjö vid denna tid.

GÅRDEN NR 2

Kartan från 1851 (Figur 5) ger mer information om gårdstomten till nr 2. Där fanns flera byggnader, troligen den gamla manbyggnaden som byggts före 1779 och en ny manbyggnad [Gråstugan], eventuellt en bod i sydöstra hörnet och två bodar längs norra tomtgränsen.

”86 Tomtåkern [oläslig text] ¼ 4 kap”

87 Hustomt och kålgård 2 2,4 kap

Mangårdstomt 8 1,8 kap

Dito 4 2 kap”

Nr 84–85 gäller Källarlyckan, vilket kan vara de små åkerbitarna mellan Gråstugan och potatiskällaren, jämför med kartan från 1814 nr 13 (Lantmäterimyndigheten arkiv 08–DÖD–169 karta 0 akt 1851, s. 41).

På kartan från 1851 visar nr 87 ”Hustomt och kålgård” ett hörn av gårdsplanen. Den kålgård som omtalas där måste ha varit mycket liten. Det har sannolikt varit ett plantland för förkultivering av kålplantor. Platsen finns fortfarande markerad på RAÄ:s karta från 1960 och användes på

Figur 5. Detalj av karta 1851, tomt 2, Nr 86 Tomtåkern (tidigare Stugulyckan), nr 87 Hustomt och kålgård, nr 88 Mangårdstomt, nr 89 Dito.

1970–1980-talen av förmannen Henning Karlsson som trädgårdsland med blommor. En plats med god jord, i varmt läge, nära bostaden och inte nära annan odling och skadedjuren där; detta var närmast ett idealiskt läge för att dra upp köldkänsliga växter från frö (Hallgren 2016, s. 205–212).

Under andra hälften av 1800-talet säljer de adliga ägarna nr 2 bit för bit till olika personer. Ägarna skiftade fram till 1892 då Erik Pettersson samlat ihop två andelar i byn (nr 1:9 och 1:6) och hela nr 2 (nr 2:8A, 2:8B). Gråstugan kallades då torp och det gamla bostadshuset var rivet (Stensjö 2008, s. 126, 141).

ÄGOSPLITTRING GÅRDEN NR 1

Vid 1853 hade gård nr 1 delats i fem lika delar. Genom några undantagskontrakt från mitten av 1800-talet går det att få detaljer om odlingarna. Potatisodlingen var vid denna tid omfattande och hade ersatt rovorerna. 1855 sålde Magnus Larsson och Greta Svendsdotter gårdsandelen 1:10 till sin son Erland Magnusson mot att de skulle bli underhållna under sin ålderdom. I kontraktet räknas upp att de skulle ha bostad, pengar, stövlar, mat till kreatur, en åker, del i fisket, bräder, huggen ved, flera tunnor säd, salt och fisk. Där nämns också några varor som kan ha med odlingen på gården att göra, nämligen 1 skäppa ärter, 10 tunnor potatis, 1 ½ lispund väl ansat lin, ¼ tunna öl, 1 tjog vitkål, samt 1/3 av frukten i trädgården. Flera undantagskontrakt såg ut på liknande sätt och alla ville ha del av frukten i trädgården (Stensjö 2008, s. 112).

Figur 6. Foto från övervåningen i Erik Petterssons stuga, visar Henning Karlssons trädgårdsland, förmodligen den gamla kålgården för uppdragning av plantor. (Foto u.n. 1970–1980-talet tillhör Mona Karlsson.)

Omkring 1850 måste det alltså ha funnits uppväxta fruktträd på gården. Det framgår inte vilken frukt det rörde sig om, men troligen var det äpplen, möjligen päron. Det skulle även kunna vara rotäktade plommon och surkörsbär vilka kan torkas. Eftersom det var så stor del av skörden kan det knappast ha varit enbart till färsk konsumtion, utan det bör ha varit frukt som gick att lagra t.ex. vinteräpplen. Både äpplen och päron kan också skäras i skivor och torkas. Möjligen kan de ha pressats till must och jästs till cider.

1878 skrev Anders Eriksson och Stina Larsdotter undantagskontrakt med sonen Johan. De ägde två andelar i Stensjö by och torpet Herrmansmåla som de fördelade mellan de tre sönerna. Enligt kontraktet hade de redan uppfört en liten stuga till bostad och sönerna skulle uppföra visthusbod, källare, vedskjul, ladugård med plats för en ko och 2 får med lamm, samt en lada (Stensjö 2008, s. 118). Undantagsstugan kallades i början av 1900-talet ”Tittis stuga”.

Matvarorna som skulle levereras var, förutom säd, salt och sill, även örter, friska potatisar, rengjort lin, och en tredjedel av frukten i trädgården. Om Anders och Stina hade planterat fruktträden när de var nygifta var träden tillräckligt stora för att ha börjat bära rikligt vid denna tid. Eftersom de skulle ha lika mycket frukt från de andra två söner-

Figur 7. Undantagsstugan, nu Tittis stuga. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 8, kuvert 52.)

Figur 8. Kvinnor sorterar frukt, äpplen och päron. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 8, kuvert 52.)

nas trädgårdar, bör det ha blivit avsevärda mängder ett gott år.

1892 bytte två ägare i byn tomtandelar med varandra inklusive växande träd och bärbuskar (Stensjö 2008, s. 139–140). Detta är första gången bärbuskar nämns i Stensjö. Både vinbär och krusbär började odlas i Sverige på 1500-talet men blev inte vanliga förrän i slutet av 1800-talet. För att det skulle löna sig att odla bär måste de gå att spara genom konservering eller torkning. Krusbär kan konserveras genom att läggas i vatten på samma sätt som lingon,

men vinbärskonserver behöver socker för att bli hållbara.

1891 nyttjade 9 personer i byn tobak. Om den var hemodlad eller köpt framgår inte av mantalslängden med uppgifter om skattepliktiga överflödsvaror (Stensjö 2008, s. 120).

BIODLING

I Stina Larsdotters bouppteckning från 1885 togs sex bikupor upp. Honung var fortfarande det enda söt-

Figur 9. Bikupor av trä och halm framför arrendatorsbostaden. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 29.)

ningsmedel man kunde producera själv. Billigt betsocker började tillverkas under senare delen av 1800-talet och det ledde till mer tillverkning av sylt och saft av frukt och bär. I hennes mans Anders Erikssons bouppteckning 1893 fanns fortfarande sex bikupor kvar (KVHAA F19cb:3).

De äldsta bistöckarna var stockar, avsågade bitar av en trädstam där vilda bin hade bo. Trädet fälldes, bodelen sågades loss och bars hem. Stocken ställdes upp på en bibänk i varmt och vindstilla läge. På vintern skyddades de mot frost av en konformad hatt av granbark fodrad med en gammal säck eller ylleschal.

Bistöckar med vilda bin blev mindre vanliga i mitten av 1800-talet. Då hölls tama bin i stället i kupformade hus av flätad halm skyddade mot regn av strutformiga hattar. Det krävdes slagtröskad halm av höstråg för att hålla för flätning. Skattningen skedde när ljungen blommat över, då gasades bina ihjäl med svavelrök. De tyngsta kuporna fick stå kvar över vintern eftersom man tänkte att bina i dem hade samlat honung nog att överleva på.

Halmkuporna användes i Döderhult socken till 1950-talet, då det inte längre gick att få slagtröskad råghalm. Under 1800-talets sista årtionden började händiga personer bygga fyrkantiga ramkupor. Med lösa ramar kunde honungen skattas vid olika tidpunkter utan att bina skadades (NM Alma Nilsson uppt.).

HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAP OCH LÄNSGARTNER

I Stensjö hade sjösänkningar gjorts 1850 och 1900 (Stensjö 2008, s. 66). Den första omgången noterades i Landshövdingeberättelsen från 1850 (Gustawsson & Kvarning, s. 15). Arbetena med utdikning av våtmarker gav mer åkerjord, men mindre ängsmarker. Den större åkerarealen gav en ökad rikedom åt bönderna så att fler människor kunde försörjas på gårdarna. De hade även råd att bygga större bostäder och anlägga mer långsiktiga odlingar som bärbuskar och fruktträd. I byar som genomgått laga skifte fick de utflyttade gårdarna mer utrymme till att anlägga trädgårdar närmast runt bostadshuset. I Stensjö varierade utrymmet för planteringar närmast bostäderna, med litet utrymme på Gårdstomten, medan det fanns gott om utrymme på Gråstugans tomt.

Två gårdsägare i Stensjö var kallade till ledamöter i Kalmar läns södra Kungl. Hushållningssällskap: Erland Magnusson (1:10) och hans kusin Anders Eriksson (1:8). Båda valdes in 1863, Erland sänkades i matrikeln året efter medan Anders fanns kvar åtminstone till 1865 (Hushållningssällskapets årsberättelser 1863–1865).

En annan som uppmärksammades var Per Johan Magnusson på torpet Qwistkärret under Stensjö som 1862 fick en silverdosa med inskription som belöning för odlingsflit. ”Af besigtningarne öfwer de verkställda odlingarne ådagaläggas nämnde personers ihärdiga och förtjenstfulla verksamhet ...” (Periodisk skrift afhandlande Calmar läns Södra

Kongl. hushållnings-sällskaps verksamhet, hft 3 1863, s. 33).

I matrikeln från 1881 finns återigen hemmansägare från Stensjö som medlemmar i Hushållningssällskapets underavdelning i Stranda härad: Johan Andersson (son och svärson till de två tidigare medlemmarna) samt hans kusin Erik Petersson. Även Johans bror Erik Andersson i torpet Herrmansmåla var medlem. Det är osäkert hur länge de var medlemmar, Hushållningssällskapets skrifter från åren 1882–1930 har inte undersökts.

Kalmar läns södra hushållningssällskap bildades 1811 och var under 1860-talet mycket aktivt i frågor som rörde dikning av våtmarker för att öka åkerarealen. Dessutom arbetade de med att uppmuntra fruktodlingen inte bara på herrgårdar utan även på bondgårdar. I det arbetet ingick att anlägga skolträdgårdar. 1865 anställde de en gartner, August Ericsson, som skulle arbeta inom länet på beställning. Sällskapet betalade hans lön och resor, beställarna behövde bara stå för övernattnings och mat så länge arbetet pågick. I början var det mest herrgårdsägare som anlätade honom men från 1868 fanns det även några lantbrukare bland beställarna.

Gartnern arbetade med att rita och anlägga nya trädgårdar, lägga om gamla, plantera nya fruktträd, beskära och sköta gamla träd osv. Han undervisade även skollärare som ville anlägga skolträdgårdar och ritade och anlade stadsparker och kyrkogårdar. Växtbeställningar gjorde han i trakten om det gick, men även från Stockholm, Lybeck och Hamburg. Ingen i Stensjö verkar ha anlätat gartnern mellan 1863–1881, men han hade sex förrättningar i Stranda härad som helhet under 1874.

Allmogens trädgårdar beskrevs 1861: "... men wid bondehemmanen saknas oftast trädgårdsanläggning; på ett och annat ställe ser man wisseligen några få icke wärdade fruktträd af sämre arter samt kanske äfwen några bärbuskar, men detta är också allt." Efter skiften finns bönder som "... omkring sina nybyggda gårdar planterat träd och buskväxter, samt derigenom gifwit boningsplanerne täckare utseende". En del hade anlagt trädskolor för att få inkomst av sina trädgårdar (Berättelse för år 1861, s. 76–77). Gartner Ericsson rapporterade viss framgång 1871: "Nu hafva de på sina täppor framför stugan vanligen några fruktträd, den raka gången från grinden till stugan infattad af bärbuskar och på jordlapparne odlas uteslutande potatis eller äro de besädda med råg och korn." (Eriksson 1871, s. 39). Allteftersom åren gick planterade han fler och fler

prydnadsträd och blomsterbuskar, inklusive barrträd och rosor. Det framgår dock inte vad som planterades i vilka trädgårdar.

Hushållningssällskapet ordnade också jordbruksmöten med utställningar av produkter från jordbruk, ladugårdar, trädgårdar, fabriker och slöjdare. 1860 identifierades frukterna av trädgårdsmästare K. Thorman (Thorman 1861), men 1864 skickades frukter till pomologen Olof Eneroth. Han undersökte totalt 273 äpplen och 120 päron från i första hand herrgårdar och handelsträdgårdsmästare (Eneroth 1865). Många sorter hade tyska, franska eller engelska namn. Av de frukter som fortfarande finns kvar i Stensjö omnämns äppelsorterna 'Gravensteiner', 'Melon' och 'Vit astrakan', samt 'Gråpäron' (kallad 'Beurré gris' 1860, 'Gråa sommar Smörpäron' 1864) i båda listorna. Eneroth har även med uppgifter om vilken trädgård frukterna kommer ifrån. De närmast Stensjö är Fårbo och Wijkströms i Oskarshamn. Där vi vill komplettera med sorter odlade under andra halvan av 1800-talet kunde en analys av sortimentet från dessa två trädgårdar ge en lista på sorter att välja bland.

TORP OCH BACKSTUGOR

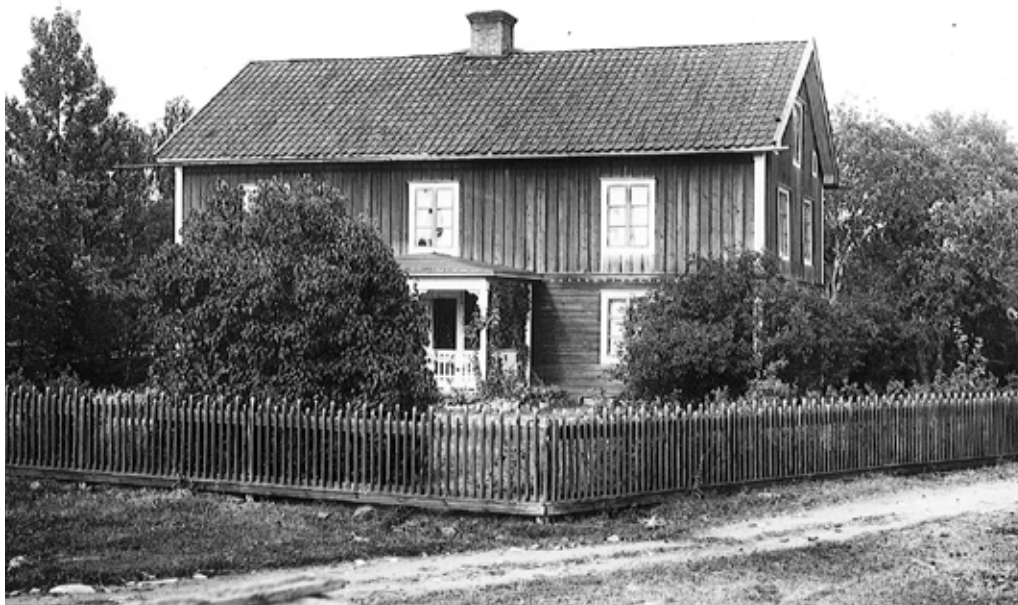
Torpet Grönskog ligger i skogen på Skrikebos utmark. Torpet var i bruk 1825–1935. Grunder finns kvar av stugan och ett uthus, annars står där en ladugård och en jaktbod. I ena änden av gårdstomten finns grindstolpar och en stenrad där en gårdsgård har stått (Ljung 2018, s. 37).

Bebyggelsen låg på en bergsplatå med planteringar i skrevorna. Syrener, sötkörbär och en apel finns kvar, under dem ruggar av fyllda påskliljor troligen *Narcissus pseudo-narcissus* typ 'Van Sion' och enkla och fyllda pingstliljor troligen *Narcissus poeticus* 'Recurvus' respektive *Narcissus poeticus* typ 'Plenus', samt flera andra lökväxter (ID Karin Persson). Bestånden av skogslök tolkar Tomas Ljung som rester av en odling (Ljung 2018, s. 38).

Antalet lökgrupper gör att man kan undra om någon haft odling för avsalu som en bisyssla. Kanske plockades buketter för att säljas till blomsteraffärer eller på marknaden i Oskarshamn. Någon som bott här måste ha varit intresserad av blommor och har planterat även ovanligare lökar som den engelska klockhyacinten.

Lundintorpet byggdes senare 1870 och var bebott till omkring 1935 (Ljung 2018, s. 30). Allt som är kvar av torpet i dag är spisröse och grundstenar. Tomten

Figur 10. Västra gården från framsidan med ett fint spjälstaket. (Viterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 26.)

ligger på en höjd vid vägen och närmast runt huset är marken plan och där finns kvarstående trädgårdsväxter: påsklilja med fylld krona, grönaktig, troligen *Narcissus pseudo-narcissus* typ 'Van Sion', pingstlilja enkel *Narcissus poeticus* 'Recurvus', pingstlilja fylld *Narcissus poeticus* typ 'Plenus', pingstliljor halvfyllda, som kan vara fröplantor eller utarmade lökar på grund av näringsbrist (ID Karin Persson) och pärlhyacint. Där finns också skomakariris *Iris aphylla* på en yta av ca 1 kvm. Krusbärsbuskar växer här och där. Enligt Mats Jonasson hade de stora gröna goda bär när han smakade på 1960-talet (medd.).

Både män, kvinnor och barn som bodde i torpen arbetade i Stensjö by, med sådana sysslor som de kunde utföra, beroende på ålder och erfarenhet. Det fanns därför möjligheter till att få tag på växter, som frö, sticklingar, rötter eller lökar, att plantera i sin egen trädgård.

Vid det som nu kallas Skogsvägen, ca 200 meter ut från Västra gården ligger resterna av det som kallas Sara Åstens backstuga. Den byggdes 1860 och revs 1900. Där bodde fattighjonet Peter Olsson Åsten (1798–1869) och hans dotter Sara Maria (1835–1909). Efter faderns död bodde Sara ensam kvar i backstugan. Hon arbetade som piga på Stensjö gård (e-post Anders Rotviker, Döderhult-Oskarshamn hembygdsförening). Det hörde ingen jord till backstugor men närmast runt stugan planterades ibland något fruktträd, ett odlingsland eller någon blomma. Särskilt ensamma kvinnor kunde odla och sälja eller byta växter mot andra varor.

NYBYGGEN I BYN

Västra gården byggdes 1877 sedan en äldre stuga för drängar och tillfällig arbetskraft hade rivits. Byggherre var Johan Andersson och hans hustru Tilly (Maria) Erlandsdotter, vilka tidigare bott på bytomten i det hus som senare togs över av hans syster Ketty. Det nya huset blev till utseendet en för tiden modern villa med liggande och stående panel, rödfärgad med vita detaljer. På framsidan fanns en veranda.

Som länsgartner Ericsson beskrev ovan fanns det omkring utskiftade gårdar större möjligheter att plantera mer omfattande trädgårdar med mer omväxlande växtlighet kring bostadshuset, än det fanns för de gårdar som låg kvar tätt tillsammans i en by. I Stensjö var det trädgården kring Västra gården som hade störst likhet med de utskiftade gårdarnas. På framsidan och mot söder omgavs tomten av ett staket av kvadratiska rödmålade spjälor med pyramidformade toppar målade vita.

Lillstugan bör ha byggts ungefär samtidigt med att den gamla drängstugan revs för Västra gårdens bygge. Eller enligt Gustawsson & Kvarning (1976, s. 17) är det en stuga som flyttats från Lindbäckshorvan på 1890-talet. När den brandförsäkrades 1893 kallades den statbyggnad, alltså en bostad för statare, vanligen ett gift par som arbetar i jordbruket, hon med mjölkning, han med åkerodlingen och allt annat som behöver göras. Lönen betalades dels i pengar, dels i natura dvs matvaror, men också i utsädespotatis och ett land att odla i. Vid stugan fanns

Figur 11. Lillstugan, eventuellt flyttad till byn från Lindbäckshorvan eller nybyggd på 1890-talet som statarbostad. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 28.)

väldigt lite odlingsbar jord, tomten bestod till största delen av en berghäll. Men mark för potatis- och eventuell annan odling kan ha legat längre bort.

Erik Pettersson, kusin till Johan Andersson, ägde en del av bytomten och fastigheten nr 2. Han lät 1914 bygga en stuga åt sin hushållerska Emma Johansson (d. 1928). Den låg tvärs över vägen från Tittis stuga. Den liknade Västra gården i den ligande och stående panelen, men var målad i ljusgrön oljefärg. Till huset hörde en ekonomibygnad med lada, vedbod och avträde. Tomten omgavs av gårdsgård på tre sidor, men hade ett staket med tre horisontella bräder eller halva stockar mot vägen (ES foto låda 7, kuvert 24). Trädgården var enkel med bara enstaka buskar och träd runt ytterkanten, sandplan runt huset och ett par blommor vid väggen (Lena Svensson foton 1940–50-talet). Emma verkar också ha planterat många olika sorters lökväxter.

TRÄDGÅRDSODLINGARNA

Erik Stensiö har lämnat två källsamlingar efter sig, dels ett herbarium som nu finns på Biologiska museet i Oskarshamn och dels en stor fotosamling som finns i Kungl. Vitterhetsakademiens arkiv. Hans bror Eugen har lämnat sin Lantbrukskalender för år 1923 och en *Weibulls illustrerade årsbok, Jordbruksväxter, Trädgårdsväxter*, våren 1922 med anteckningar.

Biologiska museet i Oskarshamn har sammanställt en databas (OHN3) över herbarieark som mu-

seet tagit emot. Herbariet innehåller 45 växtark från Stensjö by alternativt Döderhult sn samlade i Stensjö eller på annat håll i Döderhult. Erik var född 1891, och växterna är insamlade mellan 1903 och 1910, när han var mellan 12 och 19 år. Det betyder att växterna troligen var insamlade som skoluppgift under realskolan och gymnasiet. På den tiden skulle skolungdomar samla in, identifiera och montera ett visst antal växter varje sommarlov. En del av växterna odlades i trädgårdar vid den tiden: syren, löjtnantshjärta, potatis, trädgårdsnattviol, liguster, stor blåklocka, nässelklocka, getapel m.fl. men han har inte gjort anteckningar om i vilken trädgård de stått i. Dessa växter var dock bekanta för människorna i byn (se bilaga 1 Växter i Erik Stensiös herbarium). Det finns fler skolungdomar som samlat växter i Stensjö, totalt finns ca 340 ark därifrån, de flesta från 1950-talet. Jan-Eric Karlsson, som växte upp i Tittis hus, har noterat att vissa växter fanns på ”gårdsplan” eller annan plats i närheten av bebyggelse: lönn, skogslind, skogsalm, rundhagtorn, hägg och surkörsbär, samt luktvial, vintergröna, mattram, smällglim, skogsförgätmigej, vårlök, kummin och akleja.

Erik Stensiös fotosamlingen innehåller minst 290 glasplåtar, varav ett hundratal finns kopierade som pappersbilder i 52 kuvert. Dessutom finns ett album från 1913 och en mindre samling bilder på negativfilm. Filmnegativen och ett urval av glasplåtarna har digitaliserats 2020 av Kalmar Läns Museum. Erik

Stensiö verkar ha fotograferat mellan omkring 1910 och 1930. En del bilder är tagna av hans fästmö, från 1923 hustru, Aina Laurell. De flesta bilderna visar olika delar av Stensjö bys tomter, byggnader, människor, djur och marker. Det finns dock inte en enda bild av Gråstugan, men ett par från torpet Svingen på Stensjös mark. Många av foton visar odlade växter i trädgårdarna eller inom byn, men också staket, grindar, utemöbler, redskap och materialförråd. Få bilder är daterade och uppgifterna är vanligen ganska fåordiga, som namn på personer eller plats. Jag har lyckats identifiera omkring 70 träd och trädgårdsväxter, mer eller mindre säkert, samt 11 krukväxter (se bilaga 2 Erik Stensiös foton: växter alfabetiskt).

Erik Stensiö ska ha berättat att byn på 1920-talet fortfarande odlade ganska mycket lin och att de hade två humlegårdar och två plommonskogar dvs ytor med tätt stående rotäktade plommon. Rotäktade gula plommon finns fortfarande på Gårdstomten och vid Västra gården/Lillstugan.

Det fanns fortfarande levande humle kvar i humlegårdarna på 1960-talet. Plantor togs därifrån och sattes in i byn (Jonasson SvD 24/7 1967, s. 7). Mårten Aronsson uppger att han inte har sett någon humle vid inventeringen av inägomarken (oktober 2019) men i år hittade vi ett par plantor i södra delen av Gråstugans trädgård. Var humlegårdarna legat är fortfarande okänt. Humle behöver en plats med vindskydd, bördig jord och dränering (Strese 2016).

Förutom att man tog lövris till vinterfoder av bland annat lönn, lind och andra träd, hamlades även grövre lindskott, vilka rötades för att ge lindbast. Lönnar tappades på sav om våren (Gustawsson manus s. 6, 10–11).

Eugen skrev i sin Lantbrukskalender om vad som gjordes i jordbruket, men även några notiser om vad männen gjorde i trädgården, tolkat som Västra gårdens trädgård. Var trädgårdslandet de skumplöjde och gödslade låg är dock oklart, eftersom det inte syns på foton. Det måste ha varit ganska stort och där sattes potatis, men det går inte att få fram vad mer som såddes där. Annars odlades potatis, kålrötter och baljväxter på åkrarna. Kålrötterna ”rabor” förvarades i stukor över vintern. Arbetet är mest intensivt i trädgården under maj med dagsverken tre dagar i veckan, resten av säsongen är det bara två man i trädgården på lördagar (anteckningar i Lantbrukskalendern 1923).

Gårdstomten fungerade som trädgård för fyra bostadshus (1911 revs Maria och Karls hus, 1:7).

Spjälstaket omgav trädgården längs vägarna medan det stod gårdsgård mot ängarna. Grindar till trädgården fanns mellan vedbodarna, mellan källarbodarna och från vägen vid Erik Petterssons stuga. Där fanns två källare (bottenvåningen till två bodar vid Torget) med ingång från trädgården, för förvaring av frukt och rotfrukter.

Gräset slogs som hö och trampade gångar ledde mellan grindar och byggnader. En gång ledde österut från Morfars stuga och på en spång ut över ängen till en källa på andra sidan. På tomten fanns ett stort antal fruktträd: äppel- och päronträd av olika storlek och ålder, både gamla grova och nysatta. Där fanns också plommonskog med gula plommon och rotäktade klarbär i några grupper. Under fruktträden stod krusbärsbuskar längs gångarna. Intill bostadshuset låg blomrabatter, särskilt Kitty och Nils hade rabatter på båda sidor om huset och vid gårdsgården i norr. Vid Morfars hus och vid Arrendatorhuset fanns bara små blomlistor och rundlar intill. Vid Erik Petterssons hus fanns på 1940-talet en syren, en stormhatt och troligen en stor bondpion. Några andra prydnadsbuskar var rosor och en (troligen) schersmin med vita blommor.

I slänten åt öster låg några odlingsland varav ett hörde till Morfars hus, de övriga avskildes med en gårdsgård så de bör ha tillhört någon av de andra i byn (Kitty och Nils eller Maria och Karl?). I Morfars del odlades halvhöga ärter som risades och persilja. I den andra delen är växterna svårare att identifiera, men troligen rabarber och något annat. Det verkar dock inte troligt att de drog upp kålplantor i det läget, rakt åt öster och skugga under dagen. På ett foto skimtar en tresidig flätad inhägnad väster om Erik Petterssons hus, men en bit in bakom flera fruktträd. Det verkar också vara en alltför skuggig plats för kålplantor, kanske var det en inhägnad för små djur?

Det gamla undantaget kallades på 1920-talet Tittis stuga och var bostad åt en gammal trotjänarinna hos Magnussons (Morfars). Tomten var ojämn och stenig med två fruktträd, krusbärsbuskar, syrener och några blommor, förmodligen dubbla påskliljor och brandgul lilja. Utanför källardörren odlades ett par små land på en yta med väl-dränerad jord. De långa pinnar, gamla och nya, som ligger bredvid medan sådden pågår tyder på att det skulle växa störbönor eller höga ärter där (se fig. 73).

Emmas stuga verkar inte ha haft något odlingsland, men där växte blommor, mycket lökväxter, och syrener.

Marken till nr 2 ägdes av Erik Pettersson fram till

Figur 12 (ovan). Maria och Karls stuga t.v. revs 1911, t.h. Kettys stuga målad med grå oljefärg. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 7.)

Figur 13 (nedan). Mitten av Gårdstomten med nyslagent hö. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 4.)

hans död 1915. Gråstugan var senare förmodligen uthyrd eller användes av arrendatorn. Tomten omgavs av gårdsgård mot ängen och spjälstaket mot vägarna. En spjälgrind fanns mitt för Gråstugan. Det stod flera stora klarbär i norra änden. Det gamla

kållandet verkar ha odlats hela tiden, liksom den lilla bädden i nordvästra hörnet. Där fanns gamla fruktträd, tre äppelträd, ett 'Gråpäron', flera sötkörsbär, en grupp rotäktade klarbär i sydvästra hörnet, samt krikon, krusbär och hassel bakom stugan. På tomten

fanns grunden efter det gamla bostadshuset och en grund där två bodar stod/hade stått?

Prydnadsväxter verkar inte ha planterats förrän på 1940-talet då Gråstugan hyrdes ut som sommarbostad till en familj från Oskarshamn. Möjligen kan det ha funnits pingstliljor där (foton från Erik Alering och Karin Hedenlo).

På 1940-talet fanns ett gemensamt odlingsland för alla i byn i ”Brötlanne” bortom Västra gården. Det var en del av en åker, beläget överst en sluttning, där familjerna odlade sina egna rader av kål, morötter och andra rotfrukter (medd. Acek Carlsson och Lena Svensson).

Växternas historia

Fruktträden ger Stensjö bys centrala delar dess karaktär, särskilt under vårens blomning. På Gråstugans tomt och i den närmaste omgivningen står jättestora fågelbärsträd, på och intill trädgårdarna växer päron- och äppelträd i olika storlekar och av olika ålder. Där finns också grupper av rotäktade mindre träd av klarbär, plommon och krikon.

Jämfört med hur det såg ut i början av 1900-talet har antalet fruktträd minskat betydligt, framför allt av päron. Eftersom ingen kontinuerlig förnying skett är många träd gamla och i dåligt skick. Under perioden 1989–2017 planterades dock sex träd av olika fruktslag av tillsynsmannen Evert Börjesson. Att genast fortsätta återplanteringen är nödvändigt.

KÖRSBÄR

Det finns många stora fågelbär inne i byn, även i hagar och åkerkanter närmast bebyggelsen. Bären är små med vissa variationer och smakar sött. Det kan vara bra att hålla ett öga på nya sötkörsbärsträd som växer upp eftersom det finns möjligheter att hitta plantor med större bär, bättre smak och där träden blir mindre. Erik Håkansson, en mycket fruktkunnig trädgårdsmästare i södra Småland hittade några bra lokalsorter i Vimmerby, Hultsjö och en annan plats på småländska höglandet. Eftersom deras hårdighet är god har Leif Blomqvist tagit upp dem i sitt sortiment för Finland (Blomqvist 2010).

Rotäktade klarbär finns fortfarande i grupper på Gårdstomten, i Gråstugans trädgård, vid Västra gården och Lillstugan. Beståndet i Västra gårdens trädgård fortsätter i norr utanför den nuvarande gårdsgården, men har funnits innanför tomtens sträckning på den sidan 1960.

Figur 14. Klarbär i Gråstugans trädgård. (Foto Frida Persson 28.7.2020.)

Klarbär är ett surkörsbär med klar saft, smaken är syrlig men blir sötare ju mer mogna bären blir. Enligt pomologerna Olof Eneroth (Eneroth & Smirnoff 1901) och Anton Nilsson (1989) var och är klarbärdens vanligaste sorten av körsbär i odling i Sverige. Det är tåligt och användbart som hushållsfrukt. Några meddelare berättar att de som barn tyckte mycket om att äta klarbär (Lena Svensson 1940–1950-talen, Mats Jonasson 60-talet).

”Surkörsbären begagnas nämligen både till torkning, syltning och vinberedning. [...] I följd av detta fruktens ekonomiska värde skulle körsbärsodlingen hos oss kunna vara en af de mest lönande binäringar. Äfven den minsta stuga, hvarje den kalaste backe, borde hafva sina körsbärsträd, åtminstone surkörsbärsträd. Både nyttan och landskapets försköning föreskrifva det.” (Eneroth & Smirnoff 1901, s. 16).

De rotäktade fruktarterna kan skötas extensivt. Rotskotten gallras till lagom avstånd beroende på hur stora de blir. Marken krattas på våren, gräs och de rotskott man inte vill spara slås med lie under sommaren. Efter bärsköörden huggs de träd ner, vilka börjar bli för gamla och ger mindre skörd. Nya rotskott släpps upp för att ta deras plats. Med kontinuerlig förnying kan beståndet ge jämna och höga skördar. En bra sort är också lätt att föröka till nya platser med hjälp av uppgrävda rotskott (Flinck 1999). Denna typ av extensiv odling i fruktlundar

finns beskriven från 1500-talet (Dahl 1988). Grupper av Prunus-träd syns på Erik Stensiös fotografier från Gårdstomten, där både klarbär och gula plommon finns kvar i dag. De som står vid Västra gården har sannolikt planterats i samband med anläggningen av trädgården 1877. Meddelare har beskrivit klarbärs- och krikongrupper på Gråstugans tomt och i Bagghagen på 1940-talet (Lena Svensson, Acke Carlsson).

PLOMMON OCH KRIKON

Det finns tre ympade plommonträd i Stensjö by. Ett 'Victoria'-träd i Västra gårdens trädgård planterat på 1990-talet av de dåvarande hyresgästerna (Barbro Nordén). På Gårdstomten står ett ev. 'Bonne de Bry' och på Gråstugans tomt ett 'Victoria' (ID Eva Stade). Kring det senare trädet har växt upp rotskott, varav två har fått växa upp till träd med små spetsiga mörkblå frukter. Det är en krikonsort, eventuellt 'St Julien' (ID Eva Stade) som vanligen används som ympunderlag. Dessa träd har planterats av Evert Börjesson efter 1989.

Lena Svensson (medd.) omtalar plommonen på Västra gården som söta goda gula, till skillnad från de mindre blå som växte i Bagghagen, vilka hon kallade krikon. Mats Jonasson (medd.) åt som barn även krikon i så stora mängder att han fick ont i magen. Eva Stade har konstaterat att de gula rotäktade plommonen vid Västra gården och på Gårdstomten är av samma slag, men är tveksam till om det är 'Allmänt gulplommon', en gul 'Spilling' eller kanske en lokal fröplanta. Om de har dubbla blommor till våren kan vi vara säkra på att det är 'Allmänt gulplommon'.

Enligt Eneroth är Gul- eller vitplommon även kallade små gula äggplommon, Sveriges allmännaste plommonsor. "Trädet växer vildt nästan vid varje

stuga, och frukten är för *alla* ändamål god nog. Öfverträffas den ock som *bordsfrukt* af *många* andra, härdigare och bördigare – äfven i ogynnsamma år – är dock *ingen* annan sort. Den är sålunda i all sin tarflighet vårt lands användbaraste och därför näst *Reine-Claude* dyrbaraste plommonsor." (Eneroth & Smirnof 1901, s. 187).

Krikonen i Bagghagen omtalades som ett viktigt kulturvärde före 1960, men verkar ha försvunnit. Där finns skott som kan vara Prunus, men de har betats av fåren. Ett fåtal möjliga krikon finns även på Gråstugans tomt, men de gav ingen frukt 2020. Där har funnits en krikonskog, men den försvann vid byggandet av infiltrationsanläggningen.

PÄRON

Höga päronträd, plockning av fallfrukt av päron och sortering av frukt har Erik Stensjö fotograferat. På Gårdstomten har funnits flera stora päronträd, däribland 'Gråpäron', 'Augustipäron' och ett med stora fina men mycket hårda frukter (troligen en höst- eller vintersort som behövde lagras en tid för att bli ätbar). Lena Svensson var säker på de andra sorterna men visste inte vad den sena sorten hette. Ett gammalt päron på Gråstugans tomt ska också ha varit 'Gråpäron' (medd. Mona Karlsson).

I dag finns bara ett litet päronträd på Gårdstomten, och det planterades efter 1989. Det finns ett äldre högt päronträd med tidiga, små gula frukter, som fort blir bruna i mitten (medd. Mats Jonasson) utanför Gråstugans södra gårdsgård, ännu inte identifierat. Det syns på foton från 1940-talet men var inte så högt då.

'Gråpäron', även kallad Grållor eller Saftpäron är en gammal sort, som odlats länge i Tyskland, Holland och Sverige. Eftersom det är härdigt (zon V) och

Figur 15. Gula plommon på Gårdstomten. (Foto Frida Persson 3.9.2020.)

Figur 16. Insamling av nedfallna päron. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, i album.)

rikgivande har det planterats i många trädgårdar. Men det kan ta 15–20 år att ge frukt. Fullmogna kan päronen ätas som de är, men även kokas eller torkas (Medin 2019, s. 28–29). Enligt Olof Eneroth ”För oktober månad är den utan tvifvel vårt yppersta bordspäron. *Svårligen öfverträffas denna päronsort af någon i hårdighet, bördighet och läckerhet.* [...] Tillochmed vid stugan bör det få en plats, ty sorten är redan en af de säljbaraste, när den rätt behandlas, d. v. s. aftages i rätt tid, så att den sen kan torgföras utan att den fördärfvas under forslingen.” (Eneroth 1877, s. 193–195).

’Augustipäron’ har varit något av ett samlingsnamn för tidiga päron t.ex. ’Larsmässepäron’ och ’Skånskt sockerpäron’, men även för lokalsorter som ’Trogsta augustipäron’ (Nilsson 1989, s. 61–63). ’Experimentalfältets augustipäron’ uppkom ur en kärnsådd vid Lantbruksakademiens Experimentalfält under mitten av 1850-talet. Direktör Erik Lindgren uppmärksammade det och drog upp träd till försäljning. På 1890-talet var den redan vida spridd i Mellansverige och i Finland. ”Frukten god, användbar så väl till bordet som för hushållet. Dess största värde ligger i dess tidiga mognad, som inträffar vid en tidpunkt, då man ej ännu skördar några trädfrukter.” (Eneroth & Smirnoff 1899, s. 31–33).

Vi kan inte veta vilken variant av ’Augustipäron’ som odlats i Stensjö. Det finns dock en stubbe av ett gammalt träd på Svingens tomt (medd. Mats Jonasson). Vi planerar att ta ympris från skotten på den för att få en sort med lokal anknytning.

Den sena päronsorten kan bli omöjlig att identifiera om det inte finns gamla träd av sena sorter i någon annan trädgård i närheten. Niklas Medin nämner att ’Nouveau Poiteau’ är ett av de vanligaste päronen i Kalmartrakten. Det är hårdigt och ger pålitligt en rik skörd av stora gröna päron. Frukten plockas före frosten och läggs i källare tills det är moget i november (Medin 2019, s. 50–51).

Det finns flera stenkällare i Stensjö där frukt och rotfrukter kan ha förvarats, Tittis stuga har en källare, på Gårdstomten finns de två källarbodarna och Västra gården har en källare under ladan intill. Inredningarna i källarna består av hyllor och lårar, men de är nygjorda.

ÄPPLEN

Det finns flera gamla och stora äppelträd på Gårdstomten, men bara enstaka i övriga trädgårdar. Det har dock funnits fler.

I Tittis trädgård står ett lutande, klint träd av ’Berner rosenäpple’, ett hållbart vinteräpple (oktober–mars), användbart både att äta, koka och som prydnad. Det hittades i Schweiz på 1860-talet och kom till Sverige i slutet av århundradet (Näslund & af Sandeberg 2010, s. 56f.). I trädgården skulle också ha funnits ett astrakanträd på 1940-talet (medd. Lena Svensson). Eftersom Lena kom ihåg den röda färgen på det ena trädet men inte kom ihåg någon färg på det andra, kan man anta att astrakanen var blekare i färgen.

På Gråstugans tomt finns ett litet 'Ingrid Marie', eventuellt planterat av Evert Börjesson efter 1989 (medd. Mattias Börjesson). Trots att trädet skulle vara 30 år är det inte särskilt stort, vilket tyder på att det kan vara ympat på svagväxande underlag. Sorten är dansk och uppkom genom en kärnsädd på 1910-talet, det har odlats i Sverige sedan 1930-talet. På Gråstugans tomt har funnits minst ett päronträd och tre stora äppelträd, vilka syns på flygfoton från 1960 och på foton från familjerna Hedenlo och Alering tagna under 1940–1950-talen.

På Gårdstomten finns gamla träd av 1700-talssorterna 'Gravensteiner', 'Melon' (har även kallats 'Citronäpple') och 'Vit astrakan'. Dessutom ett av den engelska sorten 'Cox Orange' som infördes till Sverige av pomologen Olof Eneroth 1865. Det finns tre till gamla äppelträd som inte identifierats ännu, och ett av okänd sort planterat efter 1989 tillsammans med en 'Stor klar astrakan'. Medan de två astrakarna mognar i augusti och har kort hållbarhet har de tre andra längre hållbarhet. 'Gravensteiner' plockas i september och är godast i oktober men kan hålla till jul. Det är gott att äta, men kan användas till mos, must och bakverk. 'Melon' och 'Cox Orange' plockas i oktober, mognar i oktober–november, men medan 'Cox Orange' kan lagras till januari, behåller 'Melon' smaken till våren. Urvalet sorter är för litet för att dra slutsatser av, men de verkar ha valts för att skörden skulle vara länge (uppgifter om äppelsorter ur Näslund & af Sandeberg 2010).

I trädgården vid Västra gården finns ett gammalt stort äppelträd som inte givit frukt i år heller. Utanför staketet på västra sidan står ett till okänt äppelträd. Det har varit väl omskött för på ett vinterfoto från 1940-talet är det inhägnat med rejäla stolpar och nät. Tydligt har det haft betydelse för Eugen och Anna.

Helena Ullmark gick runt den 9 oktober 2020 och tittade på 20 äppelträd runt byn. Hon noterade 3–4 st som kunde vara lämpliga att göra cider av. Vid Tomtmossen fanns ett träd med en inympad gren av ät-äpple och där fanns även några troliga kärnsädder av ät-äpplen. I Urshult har det varit vanligt att odla ympade äppelträd i betesmark, och det kan möjligen ha varit bruket även i Stensjö. Mats Jonassons pappa ympade i fruktträd i åkerkanterna nära huset vid Svingen (medd.). Det finns fler äppelträd runt byn, även enstaka päron, bland dem kan finnas fler användbara sorter (inventeringsanteckningar och e-post Helena Ullmark).

HASSEL

Hasselnötsbuskar finns överallt i Stensjö, i trädgårdarna, i ängsmark och beteshagar. Mats Jonasson (medd.) berättade att han med sina föräldrar på 1960-talet plockade nötter i korgar, bredde ut dem att torka och sparade till jul. Även om fåglar och ekorrar tog en del, gjorde det inget för det fanns så mycket överallt. I år 2020 har trädgårdsmästaren Frida Persson tittat på de hasselbuskar som finns på tomterna och runt om i byn. Alla verkar vara vanliga vilda hasselbuskar med små nötter.

Tomas Ljung hittade gamla hassellundar i Stensjöns utmarker där buskarna hade spår av beskärning. Förutom nötter skördades löv till foder och kvistar till tunnband (Ljung 2018, s. 22). Kvistar kan även ha använts som stöd till höga ärter eller bönor i trädgårdarna.

På kontinenten och i England har man odlat mer storfruktiga sorter av hassel och dessa importerades till herrgårdar i södra och mellersta Sverige. De var dock inte tillräckligt hårdiga för att bli långlivade. Hassel har inte odlats storskaligt i Sverige, utan det är de vilda buskarna som har skördats ända in på 1900-talet. Från slutet av 1800-talet började import av utländska nötter konkurrera ut även vildplockningen. Under andra världskriget påbörjades försök att få fram mer köldtåliga sorter med stora nötter, men dessa försök lades ner i början av 1960-talet (Andersson 2006, Nyblom 2006). Om någon hasselbuske med större nötter upptäcks är det viktigt att den tas tillvara.

KRUSBÄR

Bärbuskar nämns 1892 i samband med ett ägobyte i Stensjö (Stensjö 2008, s. 139–140). På Erik Stensiös foton syns rader med krusbär på Gårdstomten. Längs gången mellan källarbodarna står fyra buskar på var sida. Meddelare har berättat om krusbärsbuskar här och där i byn på 1940–1950-talen, men att de inte verkade vara odlade utan växte vilt. Förvaltaren Henning Karlssons familj hade rader med bärbuskar på Gråstugans tomt 1961–1987, både krusbär, svarta och röda vinbär samt ett hallonland (medd. Mona Karlsson). Även vid Svingen fanns olika gamla bärbuskar under 1960-talet. Krusbären som växer där nu är små och saknar god smak.

Krusbär var vanliga i odling i Sverige redan på 1700-talet. Inger Hjalmarsson (2007) antar att den tidiga odlingen var extensiv, ibland planterades de taggiga buskarna i första hand som häckar. Eftersom

Figur 17. Små krusbär i buskarna vid Gråstugan.
(Foto Frida Persson 28.7.2020 nr 8 resp. 9.)

de frösår sig så lätt med hjälp av fåglar har nya varianter uppstått och de med bra egenskaper har tagits till vara, förökats och spridits lokalt. En fördel med krusbär är att de kan läggas råa i vatten på flaskor som placeras svalt och förvaras så över vintern. Andra bär kräver kokning med socker för att tåla förvaring.

De tidiga sorterna hade små bär men under 1800-talet arbetade förädlare i både Europa och USA med att ta fram sorter med större bär. Andra egenskaper uppmärksammades också, som vilka som passade till att göra sylt, vin eller att äta som bordsfrukt. I Sverige utökades sortimentet i handeln starkt omkring 1900, likaså anlades odlingar i större skala för konservering. Utvecklingen fick ett abrupt slut 1905 när den amerikanska krusbärsmjöldagen spreds över hela Europa. Åtgärder som handelsförbud och bränning av stora odlingar hjälpte inte. Krusbär fortsatte odlas i hemträdgårdar men med mycket färre sorter (Hjalmarsson 2007).

De krusbär som finns i dag i Stensjö (och som vi hittills kunnat smaka på) har små håriga till släta bär, med syrligt skal, söt smak men utan arom. De finns i Tittis trädgård, i backen nedanför Emmas och vid Gråstugan växer flera stycken. På Gårdstomten står ett litet skott under 'Melon'-äpplet, och Västra gården har några små plantor. Mats Jonasson (medd.) berättade att krusbärsbuskar vid Lundintorpet hade haft större goda bär. Buskar finns där, men de hade inga bär i år.

VINBÄR

Det finns inga källor om odling av vinbär i Stensjö, innan Marianne Karlsson började odla på Gråstugans tomt. Vid Svingen fanns dock redan tidigare långa rader med bärbuskar, både röda och svarta vinbär. De svarta var så gamla att de hade börjat tyna redan under 1970-talet, men de röda vinbären finns kvar (medd. Mats Jonasson).

Både röda och svarta vinbär är vildväxande i Norden och har sannolikt samlats in sedan länge. Deras medicinska nytta uppmärksammades tidigt. Odling blev mer förekommande under 1700-talet liksom av krusbär. Under 1800-talet importerades sorter från kontinenten och England med längre klasar och större, smakrikare bär. Hemodling uppmuntrades omkring sekelskiftet 1900 och blev särskilt viktig under de båda världskrigen. Efter det minskade hemodlingen medan kommersiell odling av svarta vinbär ökade. En orsak till att svarta vinbärsbuskar är mer kortlivade än röda, är att de är mer mottagliga för virus som gallkvalster sprider. Angreppen minskar vitaliteten och buskarna blir så småningom sterila (Hjalmarsson 2006).

Vi har hittat två små röda vinbärsbuskar i Stensjö, båda troligen kärnsådder. En står utanför gårdsgården vid Emmas tomt och en sticker fram under en bod intill Bagghagen. De behöver få bättre odlingsbetingelser innan det går att avgöra hur långa klasar de ger och smaken på bären.

JORDGUBBAR

Både Lena Svensson och Acke Carlsson har berättat att deras faster/moster Anna på 1940-talet odlade jordgubbar i hagen väster om Lillstugan. Det var bara några rader med plantor, men en nyhet för barnen som fortfarande minns smaken av jordgubbar med mjölk.

RABARBER

Av rabarber finns ett stort bestånd med kraftiga stjälkar och blad vid Gråstugan och två plantor som ser lite mindre ut vid Västra gården. Rabarbern vid Gråstugan är åtminstone från 1960-talet, men den kan vara äldre. Den rabarber som syns på fotot från Lillstugan (ES) var kraftigväxande (Figur 109).

Odlingen av matrabarber började i Sverige under 1800-talet, i takt med att det kom billigare socker på grund av inhemsk sockerbetsodling. I slutet av århundradet såldes flera namngivna sorter, men det var ibland svårt att få plantor och i stället såldes frö. Rabarber måste förökas vegetativt, genom delning av roten, för att behålla sina egenskaper. Vid fröförökning måste en noggrann gallring göras för att få bra plantor. POM:s insamling har givit få plantor som liknar en namngiven sort. De flesta verkar vara utvalda fröplantor (Strese & de Vahl 2018). Under senare delen av 1900-talet såldes sorten 'Viktoria' mest. Vilka sorter som finns i Stensjö kräver en specialist, och kanske genetiska undersökningar, för att avgöra.

VILDA BÄR

Vilda bär har sannolikt plockats till eget bruk. Framför allt lingon men kanske även andra sorter för att äta direkt eller till försäljning i staden. Senare, när det fanns andra förvaringsmöjligheter, plockade tillsynsman Henning Karlssons fru Marianne blåbär och smultron att frysa in.

GRÖNSAKER

Att det odlats köksväxter i Stensjö åtminstone sedan 1700-talet är klart, då kålgårdar finns omtalade på kartor. I litteraturen om Småland från 1700- och 1800-talen beskrivs olika grönsaker vanliga i odling. Uppgifterna om vilka köksväxter som odlats i Stensjö är dock få. Förmodligen har även vilda bladväxter "kål" samlats på våren och tillagats som soppa. Det finns inte särskilt mycket forskning gjord om grönsaksodling och vilka sorter som odlades i äldre tider, men för den period Stensjö ska förmedla är Agneta Börjesons *Sorter av köksväxter. Svenska priskuranter från 1800-talet till 1930* (2015) användbar. Hon har sammanställt dels alla fröfirmor i Sverige under perioden, varav fem i Västervik, totalt 28 i Småland, och dels en katalog över vilka sorter av alla slags grönsaksfrö som bjöds ut till försäljning. En del av de gamla sorterna finns fortfarande i handeln, en

del odlas av medlemmar i Sesam och en del går att få ut från NordGens samlingar.

Grönsaker nämnda i litteratur om odling i Småland är: ärter (vita, grå, gröna, svarta), potatis och kålrot (Elgh 1749, Crælius 1774, Barchaeus 1775). Dessutom nämns haverrot, mynta, Gode Henriks målla och skogslök eller rockenboll (Wieselgren 1847). Från 1860 odlades även rödbeta, kål, kålrot, rödlök och tobak av bönder i Kalmar län (Periodisk skrift 1862 respektive 1880).

Det äldsta uppgifterna från Stensjö finns i undantagsavtal från 1855 och senare, där nämns ärter, potatis och vitkål (Stensjö 2008, s. 112).

1900–1930-TALEN

Det är från 1900–1930 som det finns lite mer källor: Erik Stensiös fotografier, hans herbarium, Eugen Stensiös *Lantbrukskalender* 1923 och en Weibulls-katalog från 1922 med anteckningar.

På Erik Stensiös fotografier syns:

- potatis i en liten åker nedanför Tittis stuga.
- små land med lågt respektive högt ris för ärter, nedanför Morfars respektive Tittis stugor.
- pepparrot utanför Kettys och nedanför Maria och Karls stuga, där den fortfarande växer liksom intill kållandet i Gråstugans trädgård.

I Eriks herbarium finns en potatis (1906), antecknad från Döderhult. Kanske såg den annorlunda ut än potatisen i Stensjö? En trälåda med Gabriella och Rosa Nordenskjölds herbarier hittades våren 2020 i boden intill Tittis stuga. Hur den hade hamnat där är fortfarande oklart. Förutom vilda växter hade de samlat sädeslag, vinbär och krusbär. Grönsakerna var samlade 1900–1903 i trädgården vid Virkvarn, där de bodde: spenat, dill, ärta, rädisa och sparris. De tre första kan sannolikt även ha odlats vid bondgårdar.

Eugen Stensjö hade gått lantbruksskolan i Önnestad i Skåne 1922 och hans böcker om jordbruk finns bevarade, liksom skolans årsböcker för eleverna.

I *Weibulls illustrerade årsbok, Våren 1922*, innehållande jordbruks- och trädgårdsfröer har Eugen gjort understrykningar i kapitlet "Köksträdgården. Några allmänna råd och anvisningar." Det han har markerat gäller jordförbättring och vilka växter som hör till de fyra skiften som rekommenderas: 1 bladväxter som kål, sallat, spenat m. fl.; 2 rotfrukter som morötter, kålrötter, rödbetor, palsternackor o.s.v.;

3 baljväxter; 4 fleråriga växter som rabarber, syra, jordärtskocka och skorzonera m.fl. Potatis kunde också ingå som skifte 5 (s. 56–57).

Eugen kommenterade även tre rotfrukter. Om morötter ”Lätta jordar!” och den sena sorten ’St Valery’ ”Bra att odla i stort! Ganska bra! 4,5 kg pr tld!” Det sista gäller förmodligen utsädesmängd. Sorten beskrivs i katalogen som ”Längre än föregående, har *god, söt smak* och *mycket rik avkastning*. Den *förnämsta för vinterbehovet*.” Plasternackan ’Student’ beskrivs som ”*Sen, medellång, jämnt avsmalnande, rikt givande* sort av *utmärkt kvalitet*. *Synnerligen hållbar*, lämplig till vinterförvaring.” och Eugen kommenterar ”Bäst.” Rödbetorna får lite fler understrykningar och anteckningar. ”Säljes före jul! Oee! Ej för stora. Medelstora är bäst! Något efter de vanliga rotfrukter”. Sorten ’Plattrund Egyptisk’ beskrivs som ”Form *plattrund*, med slät och jämn yta. Har en höjd av 6–8 cm. och en diameter av 10–15 cm. *Mörkt, purpurrött kött*. Litet bladfäste och svag bladväxt, *tidig mognad*. *Mycket hållbar* för vinterförvaring, men bör sås sent.” (s. 58–59).

I *Lantbrukskalendern* 1923 finns korta anteck-

ningar om arbeten i trädgården: gödsla, skumplöja, köra grus, målat flaggstången, plocka bär, slagit gräs, sprängt stubbar, men bortsett från att sätta potatis, säger de inget om *vad* som odlades där.

Eugens hustru Anna var dotter till en arrendatorsfamilj i Stensjö. Hennes föräldrar Hilma och Karl Nilsson skulle ha odlat grönsaker och sålt på torget i Oskarshamn (medd. Ace Carlsson). Det bör ha varit under 1910–1930-talen och tyder på en mer omfattande grönsaksodling än till det egna hushållet.

1940–1950-TALEN

På 1940-talet odlade familjen Karlsson i Tittis stuga en liten plätt ärtor eller bönor nedanför huset. Byns familjer hade ett gemensamt grönsaksland i kanten av en åker vid ”Brötlanna” ett par hundra meter väster om Västra gården. Där hade varje familj sina rader med rovor, morötter och andra grönsaker för vinterförvaring (medd. Jan-Eric Karlsson). Anna Stensiö hade även ett litet land i kanten av en hage precis utanför Lillstugans grind. Där odlade hon, förutom jordgubbar, en del vanliga grönsaker. Jan-Eric Karlsson samlade in kummin till sitt herbarium 1954 (nr 241466). Han hittade den vildväxande i en åkerren, men kanske hade den spridit sig från en odling. Kummin var en vanlig brödkrydda förr.

Emy Johansson hyrde 1943 till 1960 Gråstugan som sommarstuga för sig och sönerna Joel och Sten. Stens fru Karin Hedenlo har läst upp ur hans dagbok från 1943: grävde landet, satte rädisor, sallat, sockerärter; och 7 maj 1944: hackade potatislandet, 2 gurklister och tomatlandet. På familjens foton syns att de bara hade tillgång till den södra delen av tomten, avgränsad med en klen gårdsgård. De odlade potatis i ett land söder om stugan och de hade en ställning byggd av pinnar, där höga bönor klättrade. På ett foto sitter tre kvinnor och rycker blad av plantor, som kan vara trädgårdsmålla, vilken var vanlig i odling i början av 1900-talet. Trädgårdsmållans blad användes färska men kunde även torkas för vinterbehovet (Wieselgren 1847, s. 83–84). Den är ettårig men självsår sig lätt och den kallades ibland spenat. POM har samlat in två sorter från Småland ’Lönne-

Figur 18. Herbarieark med ärtor odlad i Virkevårn, insamlad av Gabriella Nordenskiöld 25 juni 1900, inlämnad till Biologiska museet i Oskarshamn i maj. (Foto Frida Persson 2020.)

Figur 19. Alma Olsson, en okänd och Emy Johansson repar blad ev. av trädgårdsmålla, i Gråstugans trädgård 1956. (Foto Joel Johansson/Hedenlo. Tillhör Karin Hedenlo.)

berga' och 'Reftele' (Nygårds & Leino 2013, s. 125–129).

Det gamla källandet Stugulyckan i norra änden av Gråstugans tomt användes av arrendatorn Emil och Alma Olsson. Efter 1960 fortsatte förmannens fru Marianne Karlsson att odla grönsaker där, dessutom plockade hon bär och frukt till familjen, men även till de vapenfria värnpliktiga unga männen som arbetade i byn. Odlingarna innehöll potatis, lök, morötter, blomkål och tomater. På platsen finns fortfarande kvar pepparrot och skogslök, vilka hon kan ha odlat eller samlat. När döttrarna Kerstin och Mona gift sig och bodde i Lillstugan under 1970- och 80-talen odlade de också: morötter, rödbetor, sallat, spenat, dill alternativt persilja (medd. Mona Karlsson, Kerstin Kvarnström). I Svingen odlade Mats Jonassons far "rabor" d.v.s. kålrot, gula med grön topp (medd.).

VILD KÅL

Insamling av vilda växter på våren att äta som "grönkål" finns noterat i litteraturen, men inget från Stensjö. I dag är det mest nässlekål som används till vårsoppa, men intresset för ätbara vilda växter har ökat sedan kända kockar börjat använda dem. Wieselgren (1847) tar upp nässla, fruekål (slätterfibbla), Gode Henriks målla (lungrot), trädgårdsmålla och rockenboll (skogslök).

Den som skrivit mest utförligt om denna slags grönkål är Johan Fischerström i *Nya Svenska ekonomiska dictionnairen* från 1781. Förutom de växter Wieselgren nämnt rekommenderade Fischerström spåda blad av Marie nåldyna (troligen penningört), kattost, maskros, gullviva, oxtunga, smultron och styvmorsviol, samt krusbär, berberis och nyponros. Han hade uppenbarligen provätit grönkålen för han avråder från en del andra växter. Bladen ska sköljas, förvällas, kramas ur, hackas och sedan kokas i köttspad. För att sätta smak på den kokta grönkålen föreslår han att hackad rå spansk körvel, skogs-, pip- eller gräslök skulle blandas i.

I dag växer skogslök i alla Stensjös trädgårdar och vid torpet Grönskog. Förmodligen har den varit både odlad och använd, men hur länge? Skogslöken växer vild i södra Sverige och på Gotland. Den är beskriven som odlad i mitten av 1700-talet, men den kan ha använts mycket längre tillbaka. POM är inte färdiga med sin insamling av skogslök ännu, men är intresserade av Stensjös sort (Strese & de Vahl 2018, s. 267–271).

NARCISSER

På grund av Corona-influensan våren 2020 kunde vi inte få narcisserna identifierade. Karin Persson, lök-expert på POM (Programmet för odlad mångfald) och hennes kollegor fick reseförbud av sin institution

strax innan de skulle besökt Stensjö. Frida och jag fotograferade alla blommande lökväxter och skickade bilderna till Karin Persson. Hon har gjort en preliminär identifiering, men hon skrev att hon behövde se dem i verkligheten för att kunna identifiera dem korrekt.

POM har samlat in narcisslökar i två omgångar. En pilotinventering gjordes 2000 med ett upprop i TV och tidningar där gamla påsk- och pingstliljor efterlystes från Blekinge, Bohuslän, Halland, Skåne, Småland och Västergötland. Ett nytt upprop gjordes 2003 för hela resten av landet. Totalt kom 619 svar med lökar och berättelser om dem, de flesta från Skåne, Småland och Västergötland. Alla lökar har provodlats och försök att identifiera dem har gjorts med hjälp av litteratur, lökkataloger, gamla bilder och i vissa fall DNA-undersökningar (Janson & Persson 2004, 2008).

Flera av de narcisser som finns i Stensjö finns även

på andra håll i Småland, men det är ovanligt att det finns så många olika arter, sorter och varianter samlade på en plats. Det kan betyda att de har planterats vid olika tillfällen och/eller att de flyttats dit från olika platser. Det kan ha skett i samband med att ungdomar i byn tagit arbete på andra gårdar, även vid herrgårdar i trakten eller i hushåll i Oskarshamn och tagit lökar med sig hem. I samband med giftermål, då man eller hustru kom från andra byar fick de ibland med sig lökar som bröllopspresent. De brev POM fått in nämner aldrig att någon har köpt narcisslökar utan att de varit arv, gåvor eller att de hittats i övergivna trädgårdar. Många av dem hade en känd historia som gick tillbaka till 1850–1900 (Persson & Jansson 2008). Eftersom det finns så många varianter på Lundintorpet och Grönskog måste allihop ha kommit till byn före 1935 då båda torpen övergavs.

Figur 20. Olika varianter av fylld påsklilja av 'Van Sion'-typ: Gråstugan 1, Gårdstomten 2-4, Lillstugan 2-5 (Frida Persson 2020), i hagen nr 78 (Maria Flinck 5.5.2020).

De narcisser som hittills blommat (fler finns som stått där de blivit klippta med gräsklippare, de kan behöva något år till innan de blommar) och som Frida och jag fotograferat är enligt Karin Perssons *preliminära* identifiering:

- fylld påsklilja (växer på Gårdstomten, vid Tittis, Emmas, Västra gården, i beteshagarna, vid Lundintorpet och Grönskog), alla är varianter inom 'Van Sion'-gruppen. De har ibland fylld krona, ibland hela blomman spretigt fylld, ibland fylld med rufsigt hopkrullade kronblad, ibland helt gul men också med gröna inslag.

Fyllda påskliljor finns beskrivna i odling sedan 1500-talet i Europa. Anders Lundström skrev 1841 i *Handbok i Trädgårds-Skötseln* att de enkla påskliljorna var ovanliga medan de dubbla var vanliga. Karin Persson hade hört av en engelsk forskare att de mer rufsiga och med gröna inslag skulle komma i odling tidigare än de helt gula och med mer ordnad form som börjat odlas på 1800-talet.

- enkla påskliljor finns på tre ställen i byn. Före mitten av 1800-talet var de ofta små och mer oansenliga än de dubbla. Under 1800-talet gjordes nya korsningar i odling för att få fram större blommor på stabila stjälkar till snitt, till drivning och till trädgårdar.

Figur 21. En liten påsklilja med lång krona i Emmas trädgård, oidentifierad. (Foto Frida Persson 2020.)

En stor påsklilja på några ställen vid Gråstugan kan vara en modernare sort 'Carlton' (från 1927) troligen planterad efter 1960. En ensam stor gul påsklilja vid Västra gården kan eventuellt vara 'Emperor' (1869) som varit vanlig i svenska lökkataloger 1893–1940. Den beskrevs som storblommig, starkväxande och lämpad till drivning (Janson & Persson 2008). Drivna lökväxter i krukor var vanliga presenter vid födelsedagar eller andra uppväkningar under första hälften av 1900-talet.

- enkla pingstliljor finns både i byn och vid torpen. Poetnarciss *Narcissus poeticus* 'Recurvus' med bakåtsrukna vita kalkblad, liten gul krona med röd kant och stark doft, växer i trädgårdarna vid

Figur 22. Enkla pingstliljor i Lillstugans trädgård och i Emmas. (Foto Frida Persson 1.6.2020.)

Emmas, Gråstugan, i beteshagen nedanför Lillstugan och vid torpgrunderna vid Svingen, Lundintorpet och Grönskog. Denna är också mycket gammal i odling, i Europa åtminstone från medeltiden, i Sverige sedan andra hälften av 1600-talet då många lökväxter importerades till adelns trädgårdar. Sorten 'Actea' (ca 1930) finns i trädgårdarna vid Västra gården och Lillstugan.

- fylld pingstlilja finns också på Västra gården, men även vid Lundintorpet och Grönskog. *Narcissus poeticus* 'Plenus' kan se olika ut, helt vit fylld och vit fylld med orange inslag från kronan. De kan även vara halvfyllda på olika sätt (vid Lundintorpet) ibland beroende på tillgång till näring och vatten, ibland som frösådda korsningar mellan den enkla och fyllda pingstliljan.

Figur 23. Fylld pingstlilja vid Grönskog och en halvfylld vid Lundintorpet. (Foto Frida Persson 1.6.2020.)

På Grönskog finns både den enkla och dubbla pingstliljan i sådan omfattning att det kan ha varit fråga om odling för avsalu. Kanske såldes buketter till någon blomsterhandel i Oskarshamn eller direkt på marknaden?

I Sverige odlades påsk- och pingstliljor, flera sorter enkla och dubbla i Botaniska trädgården i Uppsala av Olof Rudbeck i slutet av 1600-talet (Martinsson & Ryman 2007). Påskliljor rapporteras av Linné redan 1768 finnas förvildade vid Möckelsnäs i Småland. De narcisser som hittats i POM:s insamling växer ofta i gräsmark, tidigare slätterängar eller betesmark. Hela växten innehåller en seg illasmakande saft som gör att betesdjur inte äter den. Vid Grönskog har vildsvin bokat upp lökarna men de verkar inte heller äta dem.

ANDRA LÖKVÄXTER

Andra lökväxter vi funnit på flera ställen eller i större mängder är krokus (ännu oidentifierad sort) vid Västra gården. De omtalas ha varit blå, vita och strimmiga (men inte gula eller mörklila), och ha fyllt planen framför huset på 1940-talet (medd. Lena Svensson, Acke Carlsson). Pärlhyacint *Muscari botryoides* finns i flera trädgårdar: Emmas, Västra gården, Gråstugan och Grönskog. Den modernare ar-

Figur 24. Pärlhyacint *Muscari botryoides* i Gråstugans trädgård. (Foto Frida Persson 6.5.2020.)

meniska pärlhyacinten *M. armeniacum* finns enstaka vid Gråstugan, förmodligen planterade efter 1960 (ID Karin Persson).

I Lillstugans trädgård finns liten vårstjärna *Scilla sardensis* och vårstjärna *S. forbesii* (ID Karin Persson). Kungsängsliljan där är en kvarleva från lökar i Västra gårdens trädgård, kanske professor Stensiö tagit dit dem från Uppsala (medd. Lena Svensson). Stor vårstjärna *S. luciliae* och eventuellt rysk blåstjärna *S. sibirica* finns också i Västra gårdens trädgård. Dessa smålökar började planteras i Sverige i början av 1900-talet och eftersom de sprider sig lätt har de blivit alltmer vanliga i alla sorters trädgårdar. Vid Grönskog finns en grupp engelsk klockhyacint *Hyacintoides non-scripta* i en skreva (ID Karin Persson).

Vid västra gaveln på Kettys stuga står en rad orange kejsarkronor, de kan ha funnits där på 1940-talet enligt Lena Svensson (medd.), men hon var lite osäker. Andra meddelare talar om kejsarkronor, kungsliljor eller brandliljor på andra platser där det i dag växer brandgul lilja *Lilium bulbiferum*, vid Tittis, platsen för Sara Åstens backstuga och vid torpet Grönskog. Den brandgula liljan har även spridit sig längs vägen och in i hagen mittemot Sara Åstens. I Grönskog hade vildsvinen bökat upp lökarna men inte ätit dem. För säkerhets skull har trädgårdsmästaren flyttat dem därifrån till sin provodling för att några ska bevaras. Brandgul lilja odlades vid herrgårdar i Sverige i slutet av 1600-talet men började spridas till böndernas trädgårdar redan i slutet av 1700-talet och även förvilda sig. Den kan lätt sprida sig med de bulbiller som växer ut i bladvecken och gror så fort de faller till marken (Svanberg 2004, Karin Persson 2007). På ett gammalt foto skimtar brandgul lilja i en av Kettys rabatter på gårdstomten.

HÖSTBLOMMANDE LÖKAR

Det finns även höstblommande lökväxter vid Västra gårdens, tidlösa *Colchicum autumnale* och höstkrokus *Crocus speciosus*. Tidlösan står i en tät grupp under den stora linden i norra kanten av tomten. Höstkrokusen växer i ganska stora mängder längs med staketet åt väster och utanför i hagen. Den började säljas i Sverige i slutet av 1800-talet, medan tidlösan odlats här sedan andra hälften av 1600-talet (Persson 2010, s. 161f., respektive s. 158).

När vi nu återinfört slätter i trädgårdarna kan det dyka upp fler lökväxter som återhämtar sig efter år av gräsklippning. De som nu bara är blad får en

Figur 25. Höstkrokus i Västra gårdens trädgård. (Foto Frida Persson 3.10.2020.)

chans att börja blomma igen. Därför får slättern i trädgårdarna inte börja förrän alla lökväxtblad vissnat. De narcisser som växer i beteshagarna kring Västra gården sägs ha kastats ut därifrån av någon som tyckte de var för många i trädgården. Mona Karlsson, som bodde i Lillstugan på 1970-talet, berättade att narcisser blommade längs diken vid vägarna ner mot bykärnan.

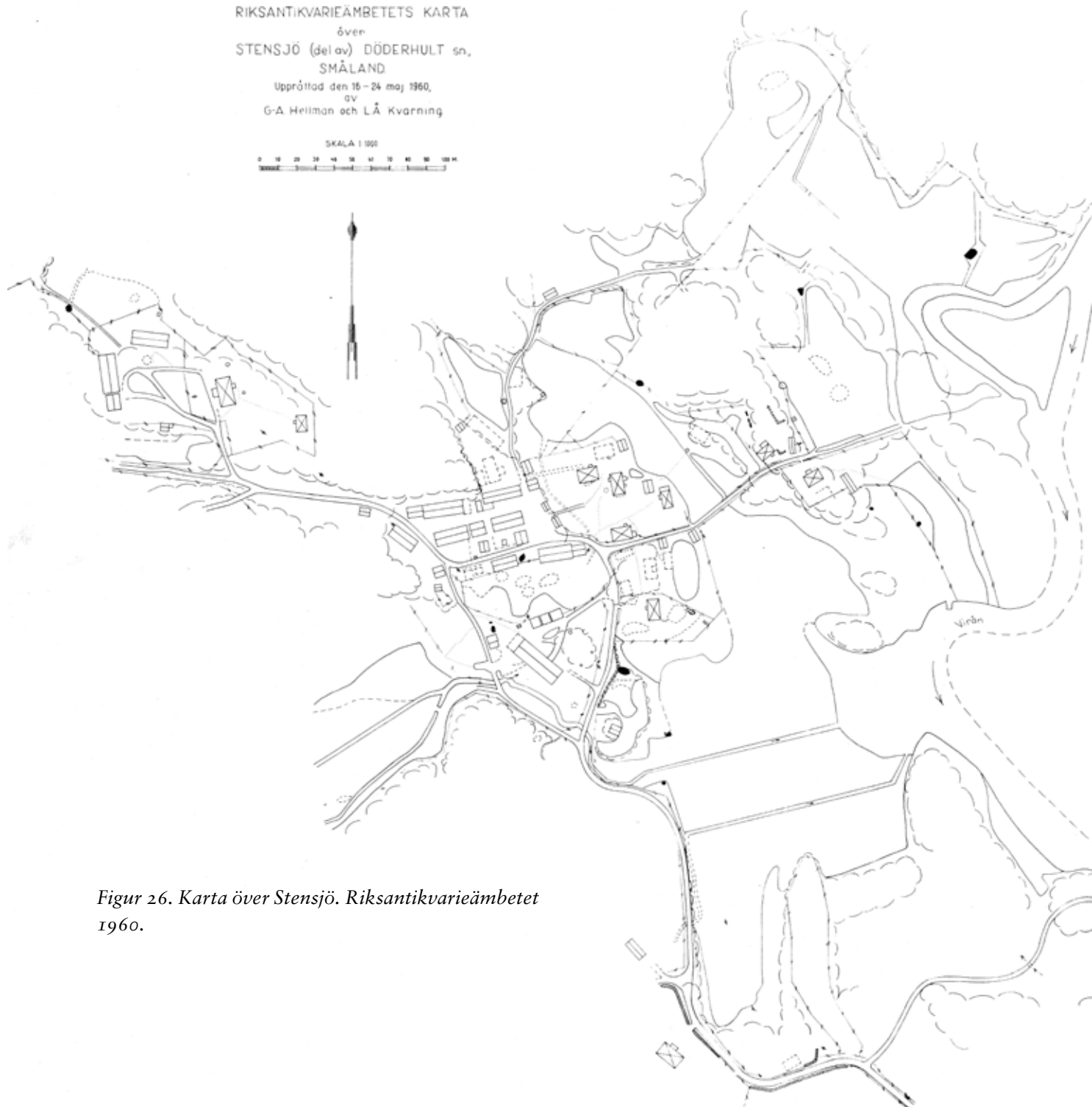
AVVECKLING 1940–1960

Källor från den här tiden är ett par av de barn som växte upp i byn under perioden och släktingar till dem som hyrde Gråstugan på somrarna. De hade även familjefoton varav många visade trädgårdarna.

I början 1940-talet kom tre nya familjer till Stensjö. Anna Stensiös syster Märta med sin man Algot Carlsson och sonen Acke tog över Emmas stuga 1942–1949. Annas bror Eric Carlsson med hustrun Gertrud bodde 1941–1959 i Tittis stuga och fick där tre barn, Jan-Eric, Inga-Lena och Kerstin. Deras mamma Hilma Nilsson bodde i Lillstugan fram till 1950. Andra världskriget kan vara ett skäl till att de väljer att bo på landet och släktskapet med Anna skälet till att de flyttar till Stensjö. Matransoneringen var sträng, man måste ha kupong för de flesta varor. I byn fick de möjlighet att odla egna grönsaker, frukt och bär. De kunde också som Märta hålla höns för

RIKSANTIKVARIÉAMBETETS KARTA
 över
 STENSJÖ (del av) DÖDERHULT sn,
 SMÅLAND
 Upprättad den 16–24 maj 1960,
 av
 G-A Hellman och LÅ Kvarning

SKALA 1:1000

Figur 26. Karta över Stensjö. Riksantikvarieämbetet 1960.

ägg och kött. Emy Johansson hyrde 1943–1960 Gråstugan över somrarna för sig och sina två söner Joel och Sten. Hon kan ha haft liknande ekonomiska skäl. De börjar odla så fort de flyttat dit. På tomten fanns även ett litet hus med en näthage omkring, vilken troligen varit avsedd för kaniner. Under kriget var det vanligt att man höll kaniner för köttets skull, de förökar sig fort och kräver bara gräs, maskrosor och annat gratis grönt att äta.

Efter kriget lades byns jordbruk ner 1948 och den siste arrendatorn flyttade. Eugen och Anna bodde kvar i Västra gården till 1965. Det verkar dock som familjerna, även de utflyttade, besökte byn och samlades där till midsommar och andra högtidsdagar (medd. Lena Brun).

Fram till 1962 fanns det bara ett gammalt par, Axel och Anna Efraimsson, som hyrde en lägenhet på gårdstomten. Övriga bostäder blev stående tomma.

Trädgårdar måste skötas för att inte förstöras. Rabatter växer igen, ympade fruktträd faller och ersätts inte av nya, rotäkta fruktträd bildar täta snår, syrener brer ut sig. Ömtåliga växter dör medan de som tål konkurrens bäst överlever. Det fanns dock fortfarande spår efter odlingslanden och många fruktträd kvar 1960.

I VITTERHETSAKADEMIENS ÄGO

Både Riksantikvarieämbetet och Nordiska museet gjorde vissa uppmätningar och byggnadsinventeringar i Stensjö under 1950-talet. Vid det laget ägdes byn av Erik och Eugen Stensiö och deras tre kusiner

Figur 27. Flygfoto över den centrala delen av byn, Västra gården och Lillstugan finns inte med. (Vitterhetsakademien, foto L. Bergström Jr 1960.)

Brasch. Byns kulturhistoriska värde som en oskiftad by var känt och bröderna Stensiö skänkte sin del av byn medan andra halvan köptes av Vitterhetsakademien 1960 med hjälp av en mecenat Josef Anér, som varit skolkamrat med Erik.

Den som ledde arbetet i Stensjö var Karl Alfred Gustawsson, överantikvarie på Riksantikvarieämbetet. Han var en av dem som redan på 1930-talet insåg att gamla landskapsmiljöer var skapade av ett bruk som måste upprätthållas för att kunna bevara de natur- och kulturvärden som fanns på platsen. Lars Åke Kvarning blev hans assistent i Stensjö. Mycket av arbetet gjordes av arbetslösa i arbetsmarknadsåtgärder och vapenfria värnpliktiga som vistades i byn flera månader åt gången.

Om Gustawsson var den bästa på restaurering av gammal åker-, ängs-, och betesmark, var han inte

lika kunnig om eller intresserad av byggnader och trädgårdar. Emmas hus och lada revs 1966, medan Gråstugan, som aldrig varit målad, och Kettys stuga, som varit målad med ljusgrå oljefärg, båda rödfärgades. Alla olika modeller av staket och gårdsgårdar ersattes med en enda modell gårdsgård inom hela fastigheten, utom framför Västra gården och på Tittis terrass som fick behålla sina spjalstaket, men i förenklade modeller. Följden blev att hela byn såg mer enhetlig ut än den någonsin varit tidigare.

Placeringen av inhägnaderna förändrades också, vilket gjorde att växter som stått i trädgårdarna hamnade utanför. Gråstugans norra del öppnades mot vägen och den kom att bli trädgård åt tillsyningsman Henning Karlssons familj, som bodde i Erik Petterssons stuga mellan 1962 och 1987. Hans hustru Marianne odlade grönsaker, bär och rabarber i Gråstugans gamla källand. Hon tog även vara på frukten i trädgårdarna. Efter dem bodde tillsyningsman Evert Börjesson med familj i Morfars stuga från 1989 fram till 2017. Kvarning bodde i Gråstugan när han var på plats och Gustawsson i Tittis stuga. De vapenfria värnpliktiga bodde i Morfars hus och Arrendatorsbostaden. Västra gården och Lillstugan hyrdes ut under denna tid.

I trädgårdarna infördes gräsklippning och många fruktträd och bärbuskar togs bort. På gårdstomten fanns ca 55 fruktträd 1960, i dag (2019) finns bara 18. Marken grävdes upp flera gånger för att lägga ner vattenledningar, avlopp, el- och telekablar. Periodvis användes Gårdstomten som parkeringsplats. Blombatterna försvann förmodligen i samband med att husen renoverades. Särskilt stängningen av köksdörrarna i Morfars och Kettys stugor påverkade planteringarna runt förstukvistarna. Den nya farstun i östra änden av Erik Petterssons stuga gjorde att den gamla entrén in mot trädgården inte längre användes. Så länge Karlssons bodde där stod en stor syren vid västra gaveln, men sen försvann den. De brädkantade rabatterna intill husen måste ha anlagts efter fasadrenoveringarna. Portlandrosen 'Rose du Roi' sades vara gammal, men den planterades på 1990-talet av förvaltaren Börjesson efter önskemål från Vitterhetsakademien om en gammal ros. Han planterade även några fruktträd, på Gårdstomten ett plommonträd, eventuellt 'Bonne de Bry', äppelträdet 'Stor klar astrakan' och en okänd sort äpple respektive päron. På Gråstugans tomt satte han ett 'Victoria'-plommon.

Humleplantor fanns fortfarande i de gamla humlegårdarna 1960 och några flyttades in i byn. Stänger

sattes upp på två ställen längs gårdsgårdar mellan byggnader, mer som samtidens dekorativa odling av klättrväxter än som ett försök att efterlikna en gammal odlingsform.

Bagghagens tomt omtalades innan övertagandet som en "plommonskog", och på flygfoton från 1960 innehåller den tre äppelträd, några andra höga träd och låga täta buskage, samt i västra änden tätt med små träd, som kan vara plommon/krikon. Bytomten var bitvis tätt bevuxen av träd, mest lövträd men runt den nya ladugården stod några stora granar.

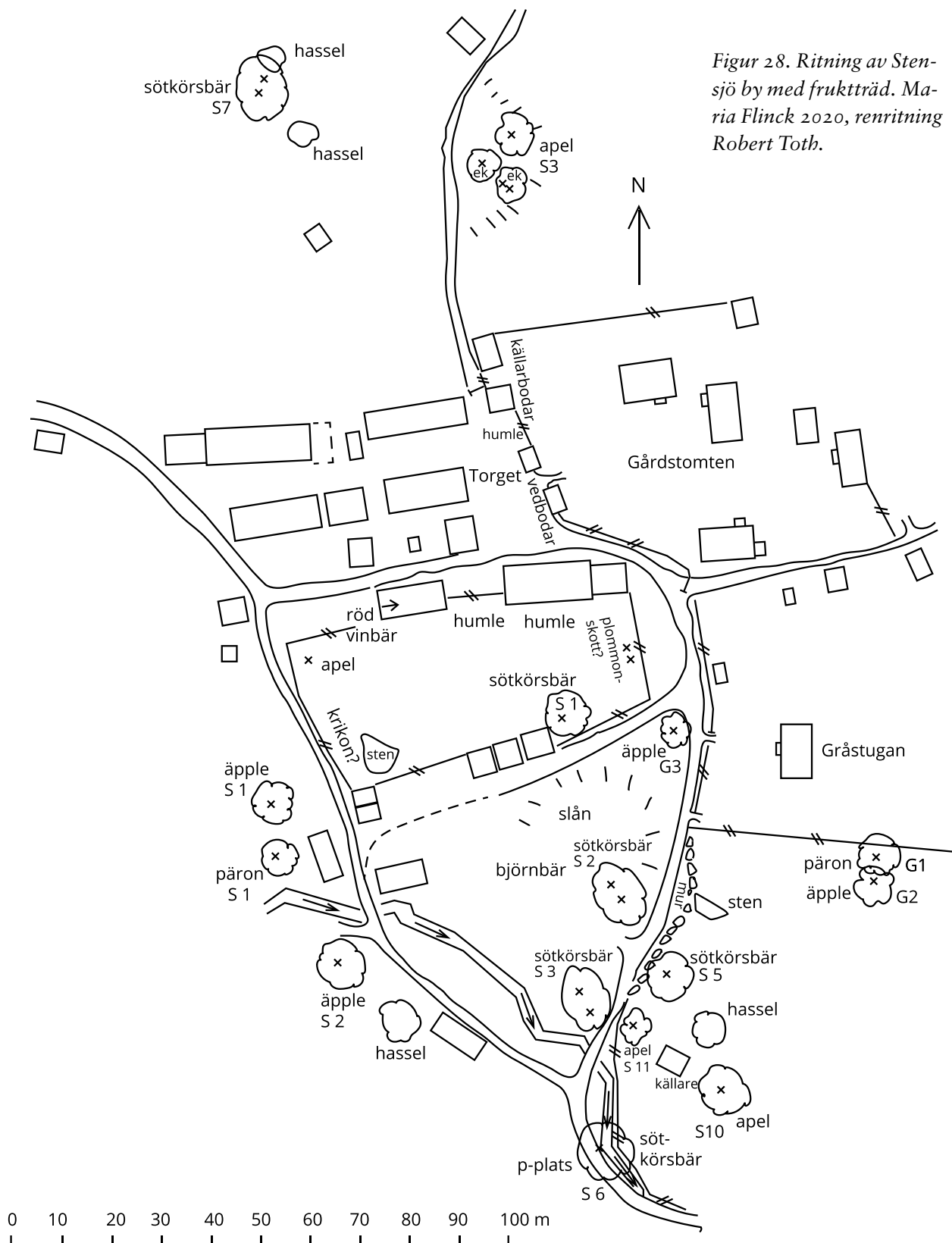
Gråstugans tomt fick nya gränser och en stor infiltrationsanläggning lades i sydvästra hörnet. Den är en stor kulle med fem ventilationsrör. Samtidigt försvann krikonen där. Jorden som lades över innehöll ogräs, så nu växer kirskaal och tistlar på en stor yta. I samband med anläggningen grävdes diken för ledningar från toalettuset och tvättuset tvärs över tomten och det gamla källandet. En vandringsled leddes runt ytterkanten av trädgården. Fyra gamla fruktträd fälldes.

Grävningar för olika anläggningar har gjorts även vid Lillstugan och senast vid Västra gården. Dessa omgrävningar har påverkat trädgårdarna mer eller mindre.

Nutid

Efter 60 år av gräsklippning utan uppsamling av klippt, har flera trädgårdar gräsytor med grovt gräs, maskrosor, nässlor och andra ogräs som behöver välgödd mark. Ängsväxter finns kvar i de torraste och magraste trädgårdarna vid Lillstugan och Tittis. Slätter återinfördes i trädgårdarna 2019, i början av juli. Resten av året klipptes bara gångarna med uppsamlare. Planen är att det ska fortsätta så. Vägkanterna slogs med trimmer.

Trädbestånden är utarmade. Det är färre fruktträd i dag, alla gamla päron har försvunnit, äppelträden är ofta gamla och grova, eller sneda och har delvis tappat barken. De kan leva länge än, men de mår inte bra. De yngsta fruktträden är 30 år men fortfarande små, troligen är de ympade på svagväxande underlag. Sådana träd ger frukt tidigt, men de blir inte långlivade. Gräsklippningen har klippt alla nya skott från klarbär, plommon och krikon vilket betyder att de få stora träden är överåriga och det finns ingen förnyring. Sven Plasgård beskär fruktträden 2019 och 2020. Han påpekade att en del hade rötskador och andra var ostadiga på grund av skador i roten. De ska stå kvar tills vi har identifierat

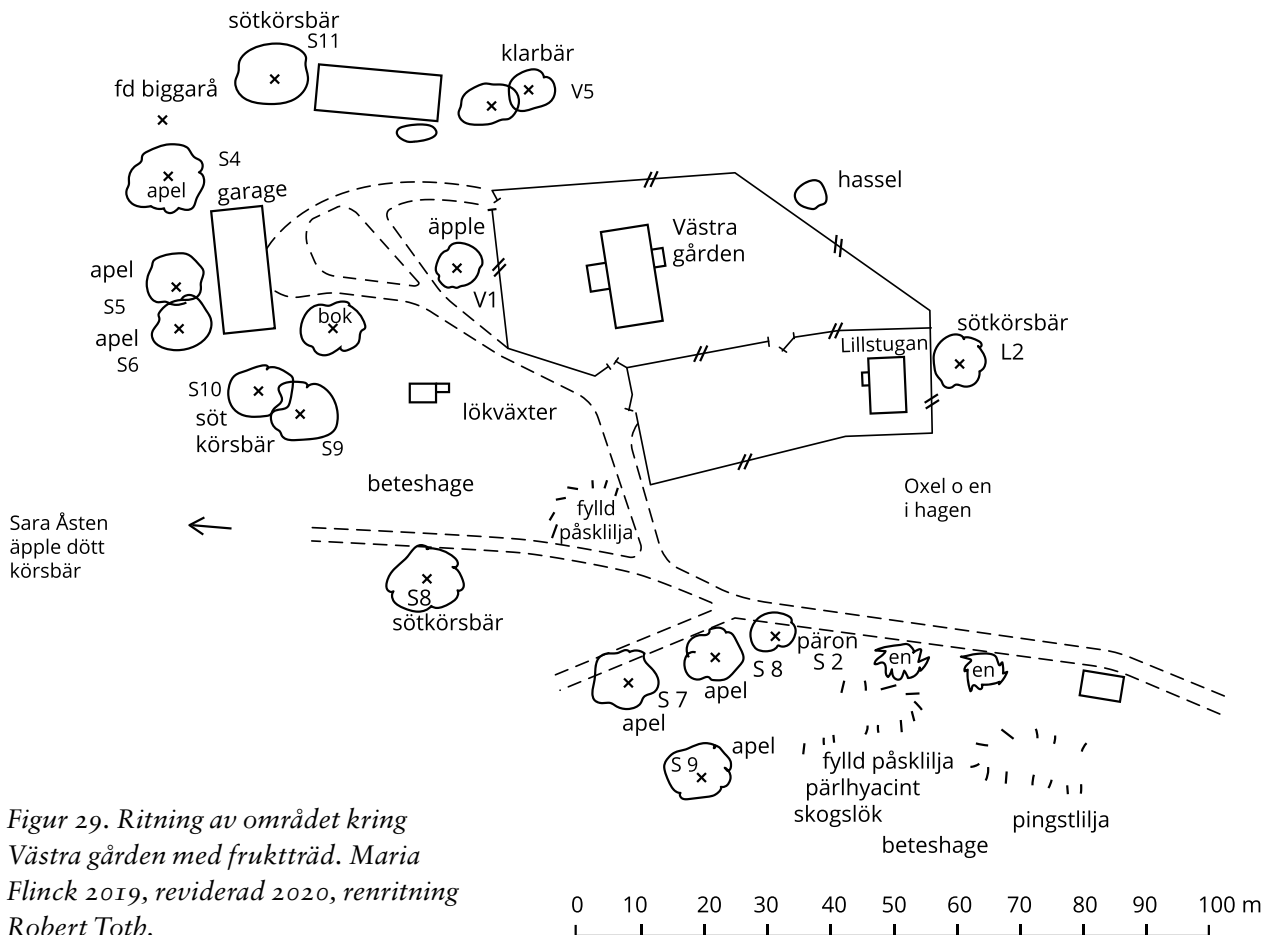

Figur 28. Ritning av Stensjö by med fruktträd. Maria Flinck 2020, renritning Robert Toth.

fruktsorterna och sedan så länge de överlever.

Syrener, ljuslila och vita, finns på flera ställen, i Tittis, Gråstugans och Västra gårdens trädgårdar. Ett buskage med tre schersminer står på Gårdstomten, en getapel och några döda enar i Lillstugans trädgård. Västra gården har få gamla fruktträd, men unga plommon och körsbär. Där finns dessutom ett

nytt prydnadsträd: en japansk brokig zelkovia. Den gamla syrenen och den gula pimpinellrosen var helt nedklippta. En vit pimpinellros står bland vildrosor i ett snår där även fyllda pingstliljor finns. Portlandrosen finns vid Västra gården och i tre rabatter på Gårdstomten. De bräckantade rabatterna där har förutom rosen planterats med gammaldags växter

Figur 29. Ritning av området kring Västra gården med fruktträd. Maria Flinck 2019, reviderad 2020, renritning Robert Toth.

som lavendel, penséeer, akleja, daglilja och orientvallmo förmodligen efter 1989. I Lillstugans och Tittis trädgård har den vilda torrmarksfloran utökats med inplanterade succulenter som stor fetknopp, mongoliskt fetblad och ett par olika taklöksarter.

De många narcisserna är Stensjöes intressantaste prydnadsväxter. Det finns flera sorter enkla och fyllda påskliljor och pingstiljor, både i byns trädgårdar, vid torpen och i beteshagar. De har dock farit illa av torka på ett par ställen och blivit avklippa på Gårdstomten. Nya påskliljor har inplanterats på 1970-talet vid Lillstugan och Gråstugan, därför är det viktigt att få alla identifierade så man kan skilja de gamla från de nya.

Målsättning för trädgårdarna i byn

I *Skötselplan för kulturresevatet Stensjö by* finns Kvalitetsmål uppställda för bytomten och trädgårdarna.

”Målsättningen för den bebyggelsenära markens grönytor är att de ska återfå det innehåll och utseende de fått av det nyttjande och den hävd som pågick i byn vid förra sekelskiftet.

Förutom fruktträd och bärbuskar ska det finnas odlingsland med de köksväxter som fanns här vid sekelskiftet, en humlegård, samt rabatter med de prydnadsväxter som odlades i byn och på torpen. Både ur pedagogisk synvinkel och med tanke på genusaspekter är ett levandegörande av bytomten med människor i arbete med odlingar, mat och textilier ett kvalitetsmål.” (s. 15–16).

Med den kunskap vi hittills har är det möjligt att återuppta vissa odlingar och återställa trädgårdarnas karaktärer. Eftersom åtminstone en av de gamla kålgårdarna varit odlad ända in till nyligen kan grönsaks- och potatisodling återupptas där direkt. Brolyckan bör undersökas av arkeologer innan den odlas. De små odlingslanden vid Tittis, Morfars och Lillstugan kan också odlas igen. Flera av trädgårdarna fick sin karaktär av de många fruktträd av olika slag som fanns där, så fruktträd bör återplanteras för att få en mer spridd åldersfördelning bland träden. De traditionella småländska rotäkta plommon-, krikon- och klarbärsträden i ”skogar” återskapas. De nyttiga odlingarna kompletteras med bärbuskar, rabarber, pepparrot och skogslök. Lin och en del arter bör däremot odlas på åkrar. Skörden tillva-

ratas och förvaras i källare och bodar, som färska, konserverade eller torkade. Minst en humlegård återplanteras genom förökning av befintliga honplantor.

Det fåtal prydnadsbuskar och rabatter som fanns omkring 1900 återplanteras. Den stora variationen som finns av narcisser och andra lökväxter bevaras i trädgårdar, beteshagar och vid torpen. Gräsyterna slås med lie sedan lökbladen vissnat ner. Genom gräset klipps de gamla trampade stigarna mellan husen, på så sätt leds besökarna att slita upp stigarna igen. En del gångar grusas på Gårdstomten och Västra gården. Vid Gråstugan bevaras de prydnadsväxter som överlevt sedan 1940–1950-talen, men ingen rekonstruktion av sommarställets planteringar görs.

Spjälstaket återställs till det utseende de hade på Erik Stensiös foton runt Gårdstomten, Gråstugans tomt, Tittis terrass och Västra gården, samt ett enklare slanstaket vid Emmas (1940-talets spjälstaket är en annan möjlighet där). Igensatta dörrar öpp-

nas igen om möjligt, annars kan blinddörrar göras och trappor respektive förstukvistar återställs. Bikuapor av halm eller ramkuper, brunnar, trädgårdsredskap och enkla möbler hjälper till att visa en mer levande miljö. Men det som behövs är människor av olika kön och åldrar som arbetar eller roar sig i trädgårdarna.

För bytomten som helhet finns i dag för få fruktträd och andra lövträd av olika arter, de bör tillåtas att självså sig eller planteras in. Lövträden bör också beskäras/hamlas på olika sätt efter vilken art det är, vilket visas på Erik Stensiös foton. På något sätt behöver även användningen av vilda växter beskrivas eller visas för besökare. Det handlar om att plocka bär, göra lindbast, ta löv till foder, koka enbärsdricke och tappa lönnsirap. Utställningar, programverksamhet och skrifter (broschyrer, böcker) behöver finnas tillgängliga för besökarna. Seminarier och specialvisningar ordnas för fackfolk.

Se vidare "Åtgärdsplan, s. 104".

Vårdprogram för Gårdstomten

HISTORIA

Gården var delad i två delar, en frälsegård nr 2 (Gråstugans tomt) och en skattegård nr 1 (Gårdstomten), vilka ägdes av de äkta makarna Hans Rålamb respektive Wendela Hammarskjöld. Båda delarna brukades tillsammans av en bonde. Skattegården nr 1 såldes till Elin Persdotter och hennes man Erik Börjesson och strax efter delades den i två (Stensjö 2008, s. 86–87). Det finns bara ett fåtal uppgifter om kålgårdar i Stensjö från 1700-talet. Kartan från 1709 (Figur 30) visar ett hus med en markerad kålgård intill, ”Kåhlgård till huusbehofs, Humblegård ingen”.

På kartan från storskiftet 1779 (Figur 31) finns således två gårdar, nr 1 i sin tur delad i två delar och nr 2. Det nämns ingen kålgård trots detaljerade beskrivningar av markslag och träd på inägorna, men intill gårdstomterna finns två små åkrar, Brolyckan respektive Stugulyckan, med mycket hög bördighet (6te kornet). ”Brolyckan kallad som tillhör Skattegården innehåller à 6te kornet 3 ½ kap”. Dessa två små åkrar kan ha varit kålgårdar (Lantmåterimyndigheten 08-DÖD-53, Storskifteskarta 1779, s. 73 i akten nr 7). Brolyckan ligger hundra meter bort i kanten mellan en äng och ett berg.

Figur 30. Detalj av karta 1709. Nr 1 Manbyggnad, nr 7 kålgård.

Figur 31. Detalj ur karta 1779, nr 7 "Brolyckan kallad som tillhör Skattegården innehåller à 6te kornet 3 ½ kap".

Enligt Karin Hallgrens forskning har kålgårdar varit vanliga i östra Småland under 1700-talet. De kunde vara samfällda för alla byns gårdar eller enskilda. De låg i eller nära byn vanligen på den bördigaste mulljorden värderad till 5te eller 6te kornet. Helst skulle det vara något fuktig jord eller nära vatten, en bäck, källa eller sjöstrand (Hallgren 2016). En arkeologisk utgrävning skulle kunna bekräfta eller vederlägga antagandet. Få utgrävningar har gjorts av kålgårdar och trädgårdar på landsbygden under perioden 1500–1800, vilket gör att kunskapen om dem bygger på kartor och beskrivningar gjorda av personer från andra samhällsklasser (medd. Heimdahl).

1800-TALET

Vid nästa kartering i början av 1800-talet (Figur 32) hade gårdstomten till nr 1 delats i tre remsor, som dock inte behöver visa en verklig indelning av gårdstomten. En sammanfattande kommentar säger: "Tomter med krydd- och kålgårdar 1: 7 ½ kp" (Lantmäteristyrelsens arkiv Storskiftesdelning 1814, akt s. 6). Den lilla åkern Brolyckan, som troligen var en kålgård, fanns fortfarande markerad som åker. Den tilldelades dottern Gunilla Eriksdotter som annars fick en femtedel av gårdstomten (betecknat med f på fig. 31). Hennes två bröder fick dubbelt så stora

lotter och bättre åkrar, men ingen med samma höga bördighet. Bröderna kan eventuellt ha haft sina kål- och kryddgårdar på gårdstomten eftersom de hade mer utrymme där (Stensjö 2008, s. 94–104).

I kålgården bör ha odlats vitkål och bladgrönsaker, men där kan ha funnits både lök, rotfrukter och ärter. Kålgård var vid denna tid inte en tydlig definition av en viss odling, utan betydde en inhägnad där närings- och skötselkrävande grönsaker odlades (Hallgren 2016, s. 17f.).

Vid 1853 hade gård nr 1 delats i fem lika delar. Genom några undantagskontrakt från mitten av 1800-talet går det att få detaljer om odlingarna. Potatisodlingen var vid denna tid omfattande och hade ersatt rovarna.

1855 säljer Magnus Larsson och Greta Svensdotter gårdsandelen 1:10 till sin son Erland Magnusson mot att de ska bli underhållna under sin ålderdom. I kontraktet räknas upp att de ska ha bostad, pengar, stövelar, mat till kreatur, en åker, del i fisket, bräder, huggen ved, flera tunnor säd, salt och fisk. Där nämns också några varor som kan ha med odlingen på gården att göra, nämligen 1 skäppa ärter, 10 tunnor potatis, 1 ½ lispund väl ansat lin, ¼ tunna öl, 1 tjog vitkål, samt 1/3 av frukten i trädgården. Flera undantagskontrakt ser ut på liknande sätt och alla vill ha del av frukten i trädgården (Stensjö 2008, s. 112).

Detta betyder att det omkring 1850 måste ha

Figur 32. Detalj av karta 1814 över tomt nr 1. a–e avser hustomter. Nr 1 är Brolyckan (kålgård).

funnits uppväxta fruktträd på Gårdstomten. Det framgår inte vilken frukt, men troligt är äpplen, möjligen päron. Det skulle även kunna vara rotäktade plommon och surkörsbär, vilka kan torkas. Eftersom det var så stor andel av skörden kan det knappast ha varit enbart till färsk konsumtion, utan det måste ha varit frukt som gick att lagra t.ex. vinteräpplen. Både äpplen och päron kan också skäras i skivor och torkas.

Möjligen kan de ha pressats till must och jästs till cider.

Två gårdsägare i Stensjö var kallade till ledamöter i Kalmar läns södra Kungl. Hushållningssällskap: Erland Magnusson (1:10) och hans kusin Anders Eriksson (1:8). Båda valdes in 1863, Erland sänkades året efter medan Anders fanns kvar till 1865 (Hushållningssällskapets årsberättelser 1863–1865). I matrikeln från 1881 finns återigen hemmansägare från Stensjö som medlemmar i Hushållningssällskapets underavdelning i Stranda härad: Johan Andersson (son och svärson till de två tidigare medlemmarna) samt hans kusin Erik Pettersson.

1892 bytte två ägare i byn tomtandelar med var-

andra inklusive växande träd och bärbuskar (Stensjö 2008, s. 139–140). Detta är första gången bärbuskar nämns i Stensjö. Både vinbär och krusbär började odlas i Sverige på 1500-talet men blev inte vanliga förrän i slutet av 1800-talet. Krusbär kan konserveras i vatten på samma sätt som lingon, men vinbärskonserver behöver socker för att hålla över vintern.

1900-TALET

Namnen på husen är tagna från Eriks Stensiös anteckningar på sina fotografier. Sedan 1877 bodde Johan Andersson och hans hustru Tilly Erlandsdotter i Västra gården, och Johans ogifta syskon på Gårdstomten. Kitty (Sara) och Nils i Kettys hus, Maria och Karl i det hus som revs 1911. Erland Magnusson bodde i Morfars hus och Johans kusin Erik Pettersson i huset vid vägen. De hade arrendatorer att sköta marken, någon av de familjerna kan ha bott i Arrendatorsbostaden men det är oklart var de andra bodde. Karl och Hilma Nilson med sina barn (bland dem Anna senare gift med Eugen Stensjö)

Figur 33. Målning av Kettys stuga, okänd konstnär före 1911. (Foto Mats Widgren 2019.)

Figur 34. Detalj av spjälstaket och grind mellan vedbodarna. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 15.)

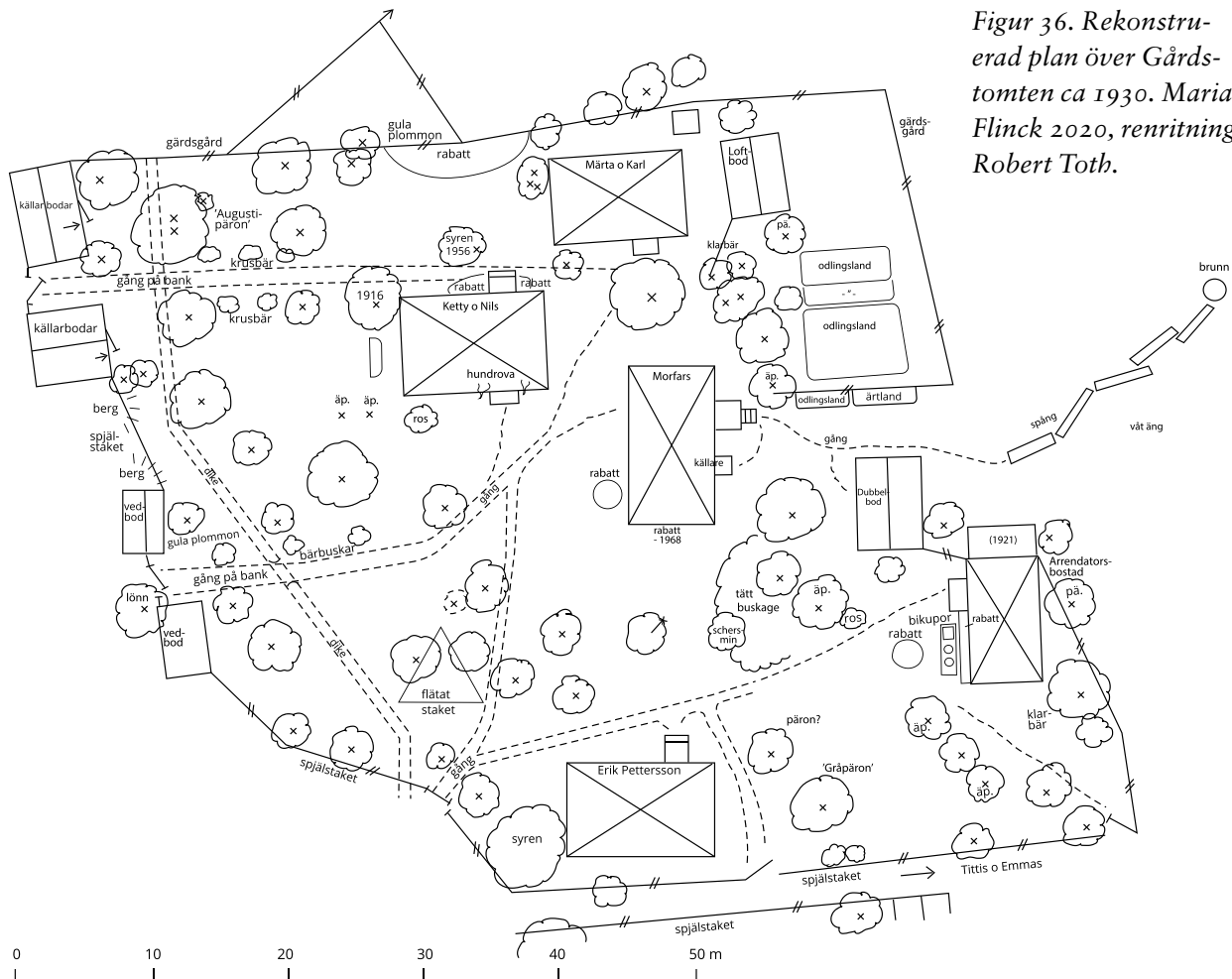
Figur 35. Detalj av spjälstaket och grind vid Erik Pettersons hus. Innanför är en trekantig inhägnad med flätat staket. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 16b.)

bodde där. De var arrendatorer för Tilly och sedan för Eugen. Tre bostadshus var rödfärgade medan faster Kettys hus var oljefärgsmålat ljusgrått med vita detaljer. Fönsterbågarna var röda och dörren brun och grå.

På Gårdstomten fanns även en loftbod (Kettys) och en dubbelbod i östra änden. I västra kanten låg två källare (bottenvåningen till två bodar på Torget)

med ingång från trädgården. De har använts till förvaring av frukt och fotfrukter. Grindar till trädgården satt i spjälstaketen mellan vedbodarna, mellan källarbodarna och från vägen vid Erik Pettersons stuga. Tomten omgavs mot vägarna av ett omålat staket med smala spjälor tvärt avsågade i toppen och mot gårderna av en gårdsgård. Grindarna var finare utformade.

Figur 36. Rekonstruerad plan över Gårdstomten ca 1930. Maria Flinck 2020, renritning Robert Toth.

Erik Stensiö verkar ha fotograferat mellan omkring 1910 och 1930 totalt 290 glasplåtar och en mindre samling mjuka negativ. En del bilder är tagna av hans fästmö, från 1923 hustru, Aina Laurell. De flesta bilderna visar olika delar av Stensjö bys tomter, byggnader, människor, djur och marker. Bland dem finns många tagna på Gårdstomten som visar fruktträden, några blomrabatter och andra små odlingsland.

De två gångarna från Torget låg på bankar och längs dem stod bärbuskar, troligen krusbär (ES låda 7 kuvert 31). Alla gångar var trampade i det höga gräset, en del belagda med sand eller fint grus. Gräset slogs som hö. På tomten fanns ett stort antal utspridda fruktträd: äppel- och päronträd av olika storlek och ålder samt rotäktade klarbär och gula plommon i några grupper.

Intill Kettys och Morfars hus låg små blomrabatter. På södersidan om Kettys hus fanns en rabatt med en buskros med knoppar och brandgul lilja. En del blommor stod direkt i gräset, en pimpinellros intill gången mellan källarbodarna och en pion norr om Erik Petterssons stuga.

Intill rabatten står två nysatta fruktträd (ES låda 7,

kuvert 4). En bild (ES låda 8 kuvert 49) visar dörren åt söder där trappstenen omges av skott av hundrova (*Bryonia alba*). En annan bild härifrån visar att gången var belagd med sand och krattades till högtider (ES glasplåt låda 6 nr 238). På norra sidan av huset fanns också rabatter på ömse sidor om den enkla förstukvisten. Där stod päronträd, några körsbär "sötbär" intill gärdsgränden. Rakt nedanför köksfönstret låg en rabatt längs gärdsgränden vilken ett år innehöll en dekorativdahlia med mörka blommor, pepparrot, stormhatt med ljusa blommor 'Bicolor', nässelklocka eventuellt en lilja och gullris (ES låda 8 kuvert 41b, även glasplåt låda 3 nr 96–97 från 1920). Bilderna är tagna olika år och visar vissa olikheter i innehållet i rabatten.

De många påskliljor som finns på tomten i dag kan ha planterats omkring 1900. Ofta var lökarna gåvor, som kan ha kommit till Stensjö med en brud från någon annan by, eller med någon som arbetat på en herrgård eller i en stadsträdgård. I Västervik fanns flera fröfirmor mellan mitten av 1800-talet och en bit in på 1900-talet (Börjesson 2015). Fröfirmor brukade även sälja lökar på hösten.

Figur 37. Gång igenom trädgården kantad av bärbuskar, ev. krusbär. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 31.)

Figur 38. Blomrabatt vid Kettys framsida och i bakgrunden skymtar fler växter vid Morfars stuga. Gräset är just slaget och två äppelträd nyligen planterade. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 4.)

Figur 39. Ketty, Tilly, Erik med flera vid dörren. På bägge sidor om trappstenen syns klängväxten hundrova och i förgrunden sanden krattad i vågor. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, KLM 238.)

Figur 40. Kettys rabatt intill gårdsgården med pepparrot, lilja, dahlia och stormhatt. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 8, kuvert 41)

Intill morfars hus västra långsida fanns en liten rabatt och vid gaveln åt söder. Där växte i början av 1960-talet vårkrage (gemsrot) och tulpaner. I slutningen åt öster bakom huset fanns en stor grupp dubbla påskliljor (muntl. Mona Karlsson). Senare på sommaren fanns högre växter där. Morfars hus hade en köksdörr med hög trappa upp på östsidan. Bredvid låg luckan ner till källaren. En gårdsgård ledde från trappan österut nedför slänten till östra delen av gårdsgården runt Gårdstomten, kanske var det en

gräns mellan Morfars tomtedel och Maria och Nils tomtedel? Intill gårdsgården på södra sidan stod en liten syren, längre ner var några små odlingsland grävda. På en vårbild finns övervintrad persilja och på andra syns pinnar som för odling av låga ärter (ES låda 7 kuvert 27, 30a, 35 b, c). På andra sidan gårdsgården stod ett äppelträd, ett par päronträd och klabbär. Bortemot loftboden fanns några odlingsland ett med rabarber och något med en städsegrön växt (ES låda 7 kuvert 7b).

Figur 41. Nedanför Morfars stuga, under äppelträdet ett litet odlingsland med övervintrad persilja. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 27.)

På västra långsidan till Arrendatorsbostaden fanns en smal blomlist med en pion och en eventuell sommaraster vid väggen och en kruka med nerium vid dörren. Framför står en bänk med tre bikupor, en fyrkantig av trä och två runda halmkupor med strutformade regnskydd över. Halmkupor var fortfarande vanliga i Döderhult i början på 1900-talet, så länge man kunde få tag på slagtröskad råghalm (NM Alma Nilsson). Gången verkar vara belagd med sand.

Utanför i gräset fanns en rund plantering med indiankrasse i kanten, vilka måste vara stöttade av ett lågt staket dolt av bladverket. Några äppelträd står intill, varav ett ympat högt, och en rosbuske (ES låda 7 kuvert 29a).

Maria och Karls hus revs 1911 men finns med på ett par foton. Omkring det stod fruktträd, inne på

tomten päron och norrut mot gårdsgården rotäktad plommon. Sedan huset revs fylldes grunden och lämnades kvar som en upphöjning i marken. Det måste dock ha varit väldigt dåligt för att rivras medan det fortfarande var bebott.

Det verkar ha varit tät grönska av fruktträd och olika slags buskar mellan Arrendatorshuset och Erik Petterssons och också mot vägen. Det bör ha fungerat som en avskiljande häck. En buske har vita blommor och kan ha varit schersmin.

Vid Erik Petterssons hus stod en stor ljuslila syren vid västra gaveln, bredvid grinden en stormhatt och i gräset en bondpion (ES låda 7 kuvert 14b) (muntl. Mona Karlsson, Lena Svensson). Arrendatorn där på 1940-talet hette Emil och Alma Olsson och de hade fyra barn. På ett gammalt foto uppvaktar Emil grannen Emy Johanson i Gråstugan med en stor bukett

Figur 42. I slänten upp mot Morfars stuga (ovanför personerna) risade ärter i det lilla odlingslandet intill gårdsgården (samma som i fig. 41). Flera odlingar till höger om gårdsgården. I förgrunden ett potatisland nedanför Tittis stuga. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 35.)

Figur 43. Arrendatorsbostaden med bikupor. Framför bikuorna en rundel med krasse. Till vänster en ros. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 14.)

*Figur 44. Dubbelbod med trampade stigar framför, i bakgrunden skymtar Arrendators-
huset och tät växtlighet
mot vägen. (Vitterhets-
akademien, foto Erik
Stensiö, KLM N14 D.)*

*Figur 45. Till höger
Erik Petterssons hus
med en stor syren vid
västra gaveln. (Vitter-
hetsakademien, foto
Erik Stensiö, låda 7,
kuvert 14).*

*Figur 46. Maria och
Karls hus längst t.v. och
Kettys stuga t.h. (Vit-
terhetsakademien, foto
Erik Stensiö före 1911,
låda 7, kuvert 7.)*

bondpioner (Hedenlo 1998). I Arrendatorsbostaden bodde Siv och Hjalmar Magnusson med sina tre barn (Jan-Eric Karlssons minnen).

De äldre familjemedlemmarna bodde kvar i byn så länge de orkade. Men det blev färre och färre kvar. Vid 1960 fanns det bara ett gammalt par, Axel och Anna Efraimsson, i en lägenhet i Morfars hus (Jan-Eric Karlssons minnen).

Under 1940–1950-talen stod ett stort 'Gråpäron' öster om Erik Petterssons stuga. Intill det stod ett annat träd med stora fina men hårda päron. Den sorten åt inte gärna barnen, enligt Lena Svensson, utan det var någon sorts hushållspäron att tillaga. Utanför norra källarboden stod flera 'Augustipäron' längs gången. Grinden väster om Erik Petterssons stuga hade en grindstolpe av sten och intill den stod en stor planta blå stormhatt. Barnen ville gärna plocka klarbären vid loftboden, men Anna Efraimsson jagade bort dem (medd. Lena Svensson).

I VITTERHETS-AKADEMIENS ÄGO

Tillsyningsman Henning och Marianne Karlsson, bodde i Erik Petterssons stuga 1962 till 1987. Döttrarna Mona och Kerstin har berättat och visat foton från den tiden. De vapenfria värnpliktiga bodde i Morfars hus och Arrendatorsbostaden. Efter dem bodde tillsyningsmannen Evert Börjesson med familj i Morfars stuga från 1989–2017, sonen Mattias arbetar nu i kulturresevatet.

Kettys stuga, som varit målad med ljusgrå oljefärg rödfärgades. På ett sent foto innan ommålningen stod en stor syrenbuske utanför den enkla verandan vid köksdörren. Alla olika modeller av spjälstaket och gårdsgårdar ersattes med en enda modell gårdsgård.

I trädgårdarna infördes gräsklippning och många fruktträd och bärbuskarna togs bort. På gårdstomten fanns ca 55 fruktträd 1960, i dag finns där 18 kvar, fyra är planterade efter 1960. Marken grävdes upp flera gånger för att lägga ner vattenledningar, avlopp, el- och telekablar. Periodvis användes trädgården som parkeringsplats.

Blomrabatterna försvann, troligen först igenväxta när de blev utan skötsel och sedan borttagna i samband med att fasadrenoveringar. Särskilt igensättningen av köksdörrarna i Morfars och Kettys hus påverkade planteringen runt trappor och förstuvikstar. Detsamma gäller den nybyggda farstun i östra änden av Erik Petterssons stuga, vilken gjorde att den gamla dörren in mot trädgården inte längre användes.

Så länge familjen Karlsson bodde i Erik Petterssons stuga fanns den stora ljuslila syrenen kvar vid västra gaveln, men senare togs den bort. Karlssons använde Gråstugans tomt som sin trädgård, där odlade de grönsaker, bär och rabarber, förutom blommor. Den enda anläggning de gjorde på gårdstomten var 1980 då de planterade en rabatt längs väggen mot vägen med mörkblå klematis vid hörnet, tulpaner, aklejoj både gamla blå, rosa och vita och modernare sorter med gula, rosa och vita blommor. På norra sidan mitt på gården stod en stor schersminbuske. Av frukt-sorterna mindes Mona 'Gråpäron', 'Melonäpple' och 'Citronäpple' med långa gula sura frukter. Familjen använde källaren längst åt norr för att förvara potatis och morötter, men de hade även frysboxar i dubbelboden. Vid denna tid stod det under ett fönster till Morfars stuga en vit-blå Russellupin och en iris, samt på östra sidan framför dubbelboden en gammal rosa akleja (muntl. och foton Mona Karlsson och Kerstin Kvarnström).

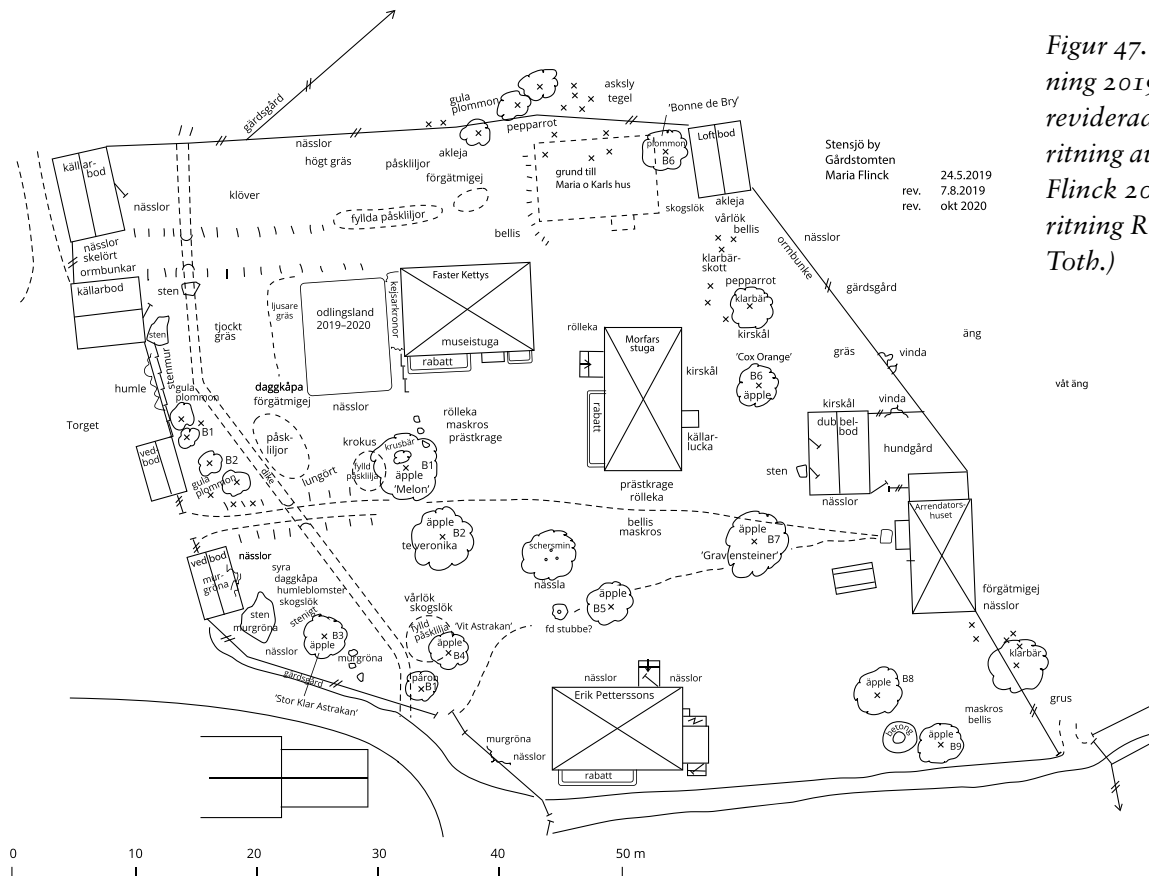
Evert Börjesson planterade på 1990-talet remontanrosen 'Rose de Roi' i flera rabatter här och vid Västra gården. Han planterade även ett plommonträd, eventuellt 'Bonne de Bry' (ID Eva Stade), ett päronträd och två äppelträd, det ena 'Stor klar astrakan', de övriga ej identifierade (ID Sven Plasgård). Det ska ha varit på Vitterhetsakademiens önskan att växter av gammaldags sorter skulle planteras. Troligen planterades även lavendel och kinesisk kärleksört vid samma tid (medd. Mattias Börjesson).

NUTID

Tomten är inhägnad på tre sidor av gårdsgård, utom mot vägen till Tittis stuga, där är öppet. Det finns en grind från vägen och en ingång utan grind mellan vedbodarna. Ingången mellan källarbodarna är stängd. Alla fyra bostadshus och två bodar är rödmålade.

Gräset har hållits klippt utan uppsamling av gräsklipppet, vilket gjord gräset kraftigt och grovt. Från 2019 har gräset fått växa som äng igen, med klippta gångar mellan husen och tomtens ingångar. En något större del mitt på tomten hålls klippt under sommaren, men ytterkanterna får växa för att slås igen på hösten. I den botaniska undersökningen lades en provruta i nordöstra delen som enbart ska slås.

Det finns 18 spridda fruktträd, mest gamla äppelträd, men två äppelträd, ett päron och ett ympat plommon är från 1990-talet. De gamla träden har identifierats som 'Gravensteiner', 'Melonäpple' och

Figur 47. Fältritning 2019. (Efter reviderad originalritning av Maria Flinck 2020, renritning Robert Toth.)

'Vit Astrakan' vilka uppkommit på 1700-talet och planterats fram till början av 1900-talet. Några av dem är högympade. 'Cox Orange' är en senare sort som började säljas i Sverige i början av 1900-talet. (ID Sven Plasgård, Näslund & af Sandeberg 2010) Det står ett krusbärsskott under 'Melon'-trädet, och i östra änden av tomten växer rotäktade klarbär, några större träd och rotskott.

Vid västra gaveln av faster Kettys hus finns ett

nyligen upptaget land som används för förökning av gamla frösorter. Ovanför landet vid husgaveln står en rad kejsarkronor. Bredvid nuvarande personalhuset/f.d. Arrendatorsbostaden finns en provisorisk hundgård med trådnät omkring. I den växer mycket kirskaal. Grunden till det rivna Maria och Nils hus är fortfarande synlig. Rester av tegel och annat ligger utanför gårdsgården, som i dag går närmare husen i östra änden än den gjorde tidigare. I gräset norr om

Figur 48. Väg från Kettys mellan källarbo-darna. Jämför med fig. 37. (Foto Maria Flinck maj 2019.)

Figur 49. Väg mellan vedbodarna, med plommonträd intill. (Foto Maria Flinck maj 2019.)

Figur 50. Några gamla fruktträd i västra delen av gårdstomten. (Foto Maria Flinck 2019.)

Kettys växer pepparrot och massor med aklejor, förgätmigej och dubbla påskliljor, förmodligen rester av rabatten som låg där. I slutningen nedanför Morfars åt öster finns prästkragar, vårlök, pepparrot och kirskaal. En yta har smalare och finare gräs.

Det finns brädkantade blomrabatter på norrsidan av Kettys hus, på västsidan av Morfars och på sydsidan av Erik Petterssons hus. Den vid Kettys innehåller Portlandrosen 'Rose de Roi', lavendel, kinesisk kärleksört och murreva, den vid Morfars samma samt en näva och den vid Erik Petterssons 'Rose de Roi', daglilja, orientvallmo, aklejor, prästkrage och narciss.

Växtvalet tyder på att de kan ha planterats på 1990-talet. Mellan husen står en grupp med treschersminbuskar, troligen också planterade i sen tid.

SAMMANFATTNING

Målsättningen för kulturresevatet är att visa tidsperioden omkring 1900. Gårdstomten har behållit sin karaktär sedan omkring 1900 även om den utarmats och detaljer har förändrats.

Spjälstaketen har bytts mot gårdsgårdar och grindarna har tagits bort eller förenklats. Alla byggnader finns kvar utom Maria och Karls hus, men det revs 1911 under den tidsperiod som ska visas. Kettys hus har målats om och stängningen av köksdörrarna i Kettys och Morfars hus, liksom utbyggnaden av farstun i Erik Petterssons har påverkat hur gångarna används vilket gjort att en del växt igen. Eventuella sandlager under gräset i gångarna är viktiga spår av äldre användning. Bankarna som två av gångarna

Figur 51. Gårdstomten med Erik Petterssons stuga. Under det lilla äppelträdet till höger växer narcisser. Den stora schersminen är förmodligen ganska ny. (Foto Maria Flinck maj 2019.)

går på och det lilla diket tvärs över tomten finns kvar.

Gräset har klippts i 60 år vilket försvagat en del påskliljor och andra lökväxter, men en del prydnadsväxter finns kvar, däribland aklejor och prästkrage. Kanske kommer det upp fler när gräset sköts med slåtter igen. Vårblomningen innehåller vårlök, förgätmigej och lungört, samt gul humleblomster. Murgröna, humle och ormbunkar kan vara gamla växter i byn men de har förmodligen stått på andra ställen tidigare. De enda nyttoväxterna som finns kvar är pepparrot och skogslök.

Frukträden som gav trädgården dess karaktär omkring 1900 har gallrats betydligt, men omkring tio äppelträd, en del riktigt stora och ett par ympade högt, ett litet päron, enstaka rotäktade klarbär med rotskott, samt gula plommon med rotskott står kvar. Fruktsorterna tyder på att de äldsta träden kan vara från andra hälften av 1800-talet, yngre sorter från början av

1900-talet, samt några träd planterade på 1990-talet. Även fotona visar nyplanterade små träd bland de fullvuxna. Här finns en tradition med kontinuerlig förnygring.

Av prydnadsbuskar finns en grupp av tre luktschersminer satta i en triangel, som troligen kommit dit ganska nyligen. På 1970-talet fanns en stor schersmin där (medd. Mona Karlsson), men det finns foton där den saknas. Förr planterade man normalt bara en buske som fick öka ut sig själv.

Blomrabatter har funnits vid Kettys hus på båda sidor och i norr intill gårdsgården, vid Morfars västra sida och södra gavel samt en smal list vid Arrendatorsbostadens långvägg. Vid Erik Petterssons hus har perenner stått som solitärer i gräset.

Kålgården Brolyckan från det sena 1700-talet ska ha odlats åtminstone fram till början av 1900-talet. Jordbäddens djup och jordens sammansättning kan berätta om hur länge platsen varit odlad, hur matjorden har byggts upp, vad man gödslat och vattnat med, kanske även vad som odlats. En arkeologisk undersökning med jordanalys kan få fram dessa detaljer. Från 1940-talet fann en gemensam kålgård för alla familjer i byn, väster ut från Västra gården. Den låg i änden av en större åker, ”Brötlanne”.

MÅLSÄTTNING OCH ÅTGÄRDER

Det långsiktiga målet med åtgärder och skötsel ska vara att bevara eller återställa det som fanns i trädgården omkring 1900.

Måla om Kettys hus till det utseende det har på

Figur 52. Arrendatorsbostaden och dubbelboden, till vänster ett gammalt äppelträd högympat. (Foto Maria Flinck maj 2019.)

målningen. Ta upp köksdörrar alt. blinddörrar igen i Kettys och Morfars hus, om det är möjligt, och förstukvistar med trappor.

Rörelsemönstret i Erik Petterssons hus vänds så dörren in mot trädgården används igen.

När gårdsgårdarna längs vägarna behöver bytas ersätt dem med spjälstaket i modellen från Erik Sten-sjö's foton. Sätt upp grindar mellan bodarna vid Torget och väster om Erik Peterssons stuga, alla modeller efter gamla foton av de grindarna. Även en in till Arrendatorsbostaden. Gårdsgården mot ängen flyttas ut till sitt gamla läge i en vid sväng utanför loftboden och längs östra sidan.

Gräset ska slås med lie efter att lökväxterna vissnat ner, men ett urval av rotskott av rotäktade fruktsorter sparas så de bildar lagom täta grupper. Gångarna hålls klippta och så att folk går där och sliter på dem. Undersökningar av gångarna görs för att hitta eventuella gruslager.

Analys av grusmaterialet kan visa var det kom ifrån, sandtag, sjöstrand eller bäck. Sedan kan huvudgångarna beläggas med grus igen. Gången till brunnen trampas upp och bräddor läggs ut vid fuktig väderlek.

Äppel- och päronträd återplanteras i omgångar med 5–10 års mellanrum, så det blir spridning i åldrar. Gamla krusbärsbuskar med goda bär förökas

och återplanteras längs gångarna på bankerna. Augustipäron förökas från den gamla stubben vid Svingen, så vi får en lokal variant. Övriga namngivna sorter kan köpas. De ska alla vara ympade på starkväxande underlag så träden blir stora. De oidentifierade ympas till nya träd, så även de sorterna bevaras.

Återplantera de gamla rabatterna vid Kettys, Morfars och Arrendatorsbostaden samt solitärer vid Erik Petterssons stuga. En del växter finns kvar på Gårdstomten, medan andra kan förökas från trädgårdar i byn. En bibänk med tre kupor ställs upp framför Arrendatorsbostaden. Ett tätare bestånd av fruktträd och buskar, bl a en ros, planteras som en skärm mellan Arrendatorbostaden och de övriga husen samt mot vägen.

Ta upp de små odlingslanden i östra slutningen och sätt upp en bit gårdsgård. Plantera tillbaka dubbla påskliljor där. Brolyckan börjar odlas igen efter arkeologisk undersökning. Frågan är var man föröklade kålplantor? Var låg humlegården?

Spår av livet på tomten som trädgårdsmöbler, spannar, vattenkanna, liar, slipsten, spade och räfsor kan vara framme ibland. Mellan gårdsgården och några större träd låg brädder där fisknät hängdes på tork.

Vårdprogram för Gråstugan

HISTORIA

Gården var delad i två delar, en frälsegård nr 2 (Gråstugans tomt) och en skattegård nr 1 (Gårdstomten), vilka ägdes av de äkta makarna Hans Rålamb respektive Wendela Hammarskjöld. Båda delarna brukades tillsammans av en bonde. Skattegården nr 1 såldes och strax efter delades den i två (Stensjö 2008, s. 86–87).

Det finns bara ett fåtal uppgifter om kålgårdar i Stensjö från 1700-talet. Kartan från 1709 (Figur 53) visar ett hus med en markerad kålgård intill, ”Kålgård till huusbehofs, Humblegård ingen”.

På kartan från storskiftet 1779 (Figur 54) finns således två gårdar, nr 1 i sin tur delad i två delar och

nr 2. Det nämns ingen kålgård trots detaljerade beskrivningar av markslag och träd på inägorna, men intill gårdstomterna finns två små åkrar, Brolyckan respektive Stugulyckan, med mycket hög bördighet (6te kornet). Stugulyckan ligger dessutom på tomten nr 2, på samma plats där det odlats grönsaker till för bara ett par år sedan (Lantmäterimyndigheten 08–DÖD–53, storskifteskarta 1779, s. 73 i akten).

Enligt Karin Hallgrens forskning har kålgårdar varit vanliga i östra Småland under 1700-talet. De

Figur 53. Detalj av karta 1709. Nr 1 Manbyggnad. Nr 7 kålgård.

Figur 54. Detalj ur karta 1779.
Nr 18 Stugulyckan (kålgård).

Figur 55. Detalj ur karta 1814,
tomt 2. Nr 12 Stugulyckan (kålgård).

kunde vara samfällda för alla byns gårdar eller enskilda. De låg i eller nära byn vanligen på den bördigaste mulljorden värderad till 5te eller 6te kornet. Helst skulle det vara något fuktig jord eller nära vatten, en bäck, källa eller sjöstrand (Hallgren 2016).

Fräsegården (nr 2) kan även ha haft fruktträd, eftersom ägaren Michael Hammarskjöld 1789 skrev i kontraktet med torparen där "Lämnas efter vanligheten utan betalning unga fruktträd till den af de som hädanefter anlägga trädgårdstäppor." (Stensjö 2008, s. 172–173) Ett mycket gammalt päronträd fanns kvar invid grunden till det äldre bostadshuset under 1970-talet (muntl. Mona Karlsson). Det trädet skulle i så fall varit ca 200 år men en del päronsorter är mycket långlivade.

Byn ska ha haft två humlegårdar, enligt Erik Stensjö (intervju Svenska Dagbladet 1967). Mårten Aronsson har hittat uppgifter i skifteshandlingar från omkring 1800 om att det fanns humleodling men inte var den låg. Där stod heller inget om storlek eller hur mycket humle som odlades (Aronsson e-post).

1800-TALET

Gården nr 2 hade 1814 (Figur 55) en kålgård, utmärkt som nr 12 på kartan intill manbyggnaden (Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskiftesdelning 1814,

akt s. 4). Nr 13 fortsätter som en mycket ojämn hackig markering för åker längs vägen, vad som odlats där är osäkert.

I kålgården bör ha odlats vitkål och bladgrönsaker, men där kan ha funnits både lök, rotfrukter och ärter. Kålgård var vid denna tid inte en tydlig definition av en viss odling, utan betydde en inhägnad där närings- och skötselkrävande grönsaker odlades (Hallgren 2016, s. 17f.)

Kartan från 1851 (Figur 56) ger mer information om gårdstomten till nr 2. Där fanns flera byggnader, troligen den gamla manbyggnaden som byggts före

Figur 56. Detalj ur karta 1851, tomt 2. ”86 Tomt-
äkern [?? oläslig text] ¼ 4 kap; 87 Hustomt och kålgård
2 2,4 kap; 88 Mangårdstomt 8 1,8 kap; 89 Dito
4 2 kap” Nr 84–85 gäller Källarlyckan, vilket kan
vara de små åkerbitarna mellan Gråstugan och
potatiskällaren.

1779 och en ny manbyggnad, Gråstugan, dessutom en liten byggnad i nordöstra hörnet och två bodar intill vägen, där en låg stenterrass finns i dag. Åtminstone den ena boden ska ha varit en loftbod (Stensjö s. 165).

Kartans nr 87 ”Hustomt och kålgård” är bara ett hörn av gårdsplanen. Den kålgård som omtalas där måste ha varit mycket liten. Det har sannolikt varit ett plantland för förkultivering av kålplantor. Platsen finns fortfarande markerad på RAÄ:s karta från 1960 och användes senare av Henning Karlsson som trädgårdsland med blommor. En plats med god jord, i varmt läge, nära bostaden och inte nära annan odling och skadedjuren där, detta var närmast idealiskt för att dra upp köldkänsliga växter från frö (Hallgren 2016, s. 205–212).

Under andra hälften av 1800-talet säljer de adliga ägarna nr 2 bit för bit till olika personer. Fastigheten skiftade ägare fram till 1892 då Erik Pettersson ägde två andelar i byn (nr 1:9 och 1:6) och hela nr 2 (nr 2:8A, 2:8B). Gråstugan kallades då torp, och det gamla boningshuset var rivet (Stensjö 2008, s. 126, 141).

I dag ligger Gråstugan lite avsides jämfört med byns centrala bebyggelse. I mitten av 1800-talet var den nordvästra delen av tomten den mest aktiva. Bostadshuset var förmodligen ett envånings parhus, som de andra bostadshusen i byn. Ytan mellan huset, bodarna och vägen fungerade som gårdsplan. Resten av tomten har förmodligen varit odlad med grönsaksland, potatisland, fruktträd, krikon- och klar-

bärsskog. Sedan det gamla bostadshuset, bodarna och flera av ekonomibyggnaderna rivits ändrades aktiviteterna på tomten och dess balans försköts söderut.

1900-TALET

Marken till nr 2 ägdes av Erik Pettersson men det är oklar vem som bodde i Gråstugan i början av 1900-talet. Var den uthyrd enbart som bostad eller användes den av någon arrendator? Det enda som syns på Erik Stensiös foton är att tomten omgavs längs vägarna av ett liknande spjalstaket som gårds-
tomten och det stod ett lövträd i nordvästra hörnet. Staketet var av smala täta spjalor rakt avsågade, troligen omålat (se Figur 45).

I trädgården bör gräset ha slagits som hö på samma sätt som på Gårdstomten. Där fanns minst ett päron ’Gråpäron’ (Mona Karlsson muntl.) och tre äppelträd, troligen också ett päronträd och ett äppelträd i södra änden, nu utanför tomtgränsen. Det bär små gula päron, som fort blir bruna inuti, enligt Mats Jonasson (muntl.), äpplena är små. Där fanns också rotäta klarbär, sötkärsbär och krikon. Arrendatorn Emil och Alma Olsson med fyra barn, bodde i Erik Petterssons stuga på 1940-talet och fram till 1960 (Jan-Eric Karlsson uppt). De fortsatte odla den

Figur 57. Grinden till Gråstugan ca 1943. (Foto Joel Johansson/Hedenlo 8342. Tillhör Karin Hedenlo.)

Figur 58. Framsidan av Gråstugan ca 1943. (Foto Bror Lindström/Alering 7840. Tillhör Erik Alering.)

gamla kålgården som potatis- och grönsaksland, eftersom det var så god jord där. Kanske odlade de även pepparrot, skogslök och rabarber, växter som finns där i dag.

Mellan 1943 och 1960 hyrde Emy Johansson Gråstugan som sommarställe. Hon var då änka efter Adolf Johansson, författare och redaktör på Oskarshamnstidningen, de hade två söner Joel och Sten (de tog senare namnet Hedenlo). Man kan spekulera om orsaken var behov av att odla egen mat på grund av andra världskrigets livsmedelsransonering eller att familjen fick mindre pengar efter faderns bortgång?

De källor som finns är foton hos Stens änka Karin Hedenlo och hos en annan släkting Erik Alering (hans mor var kusin med Sten och Joel). Desutom finns Stens dagböcker, ur vilka Karin har läst upp några anteckningar, men jag har inte sett dem. Vitterhetsakademiens flygfoton och RAÅ:s karta från 1960 ger information om uppdelningen av tomten. I samband med att familjen flyttade in i Gråstugan sattes ett klint staket upp så att Olssons fick odlingslandet, plantlandet och fruktträden i den änden på sin sida.

Sten skriver i sin dagbok om odlingarna så fort de flyttat dit 1943. Han grävde ett land, satte rädisor, sallat och sockerärter. Året efter den 7 maj hackade

han potatislandet och de hade två gurklister och ett tomatland. Frånsett potatisen är det en tydlig skillnad mot vilka grönsaker som odlas på de andra gårdarna i byn. Sallat, rädisa och sockerärter är för att äta direkt. Året efter odlar de potatis och gurkor, vilka kan lagras, men tomater var en ganska ny grönsak på landsbygden i Sverige. Andra växter som syns på foton är trädgårdsmålla (Figur 19) en vanlig spenatväxt som brukar självså sig, till skillnad från spenat, där man behövde köpa frö. Plantan blir mellan 1 och 2 meter hög, bladen kan tillagas färska på olika sätt, men de kan också torkas. POM har samlat in två mållor från Småland 'Lönneberga' och 'Reftele' (Nygårds & Leino 2013, s. 124–129). Även slingerkrasse kan åtminstone delvis ha odlats som nyttoväxt, fröna kan läggas i saltlake som ersättning för importerad kapris.

Familjen hade på baksidan ett litet hus med en liten inhägnad, förmodligen för kaniner. Under perioden med matransonering under världskrigen var det vanligt att de som kunde skaffade höns (t.ex. Carlssons i Emmas hus) eller kaniner, eftersom de då fick ägg och kött utan kuponger. Kaniner förökar sig fort, flera kullar ungar varje år, och de äter gräs och vilda växter som barnen kan samla in gratis. Både Joel och Sten var intresserade av fiske och jakt vilket också kan ha bidragit till hushållningen.

I denna delen av trädgården fanns tre gamla äp-

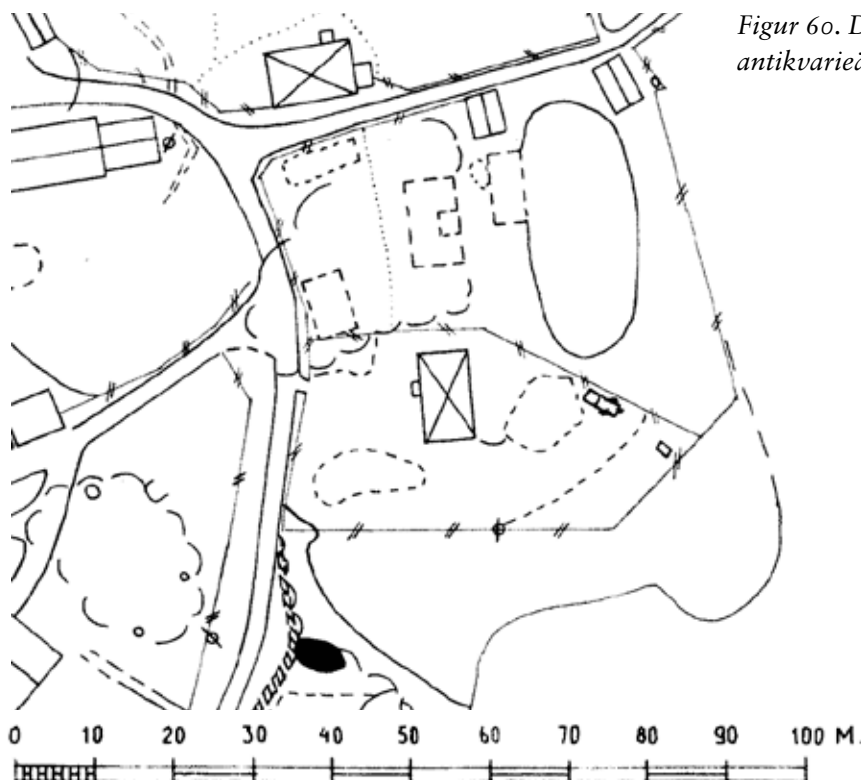

Figur 59. Pågående trädgårdsskötsel i Gråstugans trädgård 1940–1950-talen. (Foto Joel Johansson/Hedenlo och Bror Lindström/Alering. Tillhör Karin Hedenlo respektive Erik Alering.)

pelträd, en grupp klarbär, en stor hassel, flera krusbärbuskar och förmodligen krikon. Staketet i söder kan ha gått lite längre ut än det står i dag. Det var ett slanstaket med taggråd. Mot vägen stod spjalstaket norr om grinden, men på andra sidan var det snedgårdsgård. Spjalgrinden såg likadan ut som staketet,

medan grindstolparna av trä, var snett avsågade upptill och vitmålade. På stenterrassen innanför grinden t.v. var det kallt, där växte bara enstaka sly.

Flera foton visar människor i olika åldrar som gräver och planterar. Exakt var potatislandet låg är svårt att avgöra kanske öster och/eller söder om stugan, det kan ha bytt plats. Bortom nordöstra hörnet satte de upp en ställning av hopbundna pinnar för störbönor. Tomaterna kan ha stått intill södra gaveln. Det fanns flera stora stenar utspridda men inga stenrösen.

Figur 60. Detalj ur karta över Stensjö, Riksantikvarieämbetet 1960.

Figur 61. Flygfoto över Gråstugans tomt och Gårdstommen. (Vitterhetsakademien, foto L. Bergström Jr 1960.)

Blomrabatter anlades vid husets långvägg åt väster, nedanför stenterrassen vid grinden och intill en stor sten. På huset klättrade vildvin, murgröna, klängros och slingerkrasse, dock inte alla samtidigt. Hela tiden stod löjtnantshjärta där, men ibland syns på bilderna praktbetonika, en mörk pensé och en vit höstflox. En vår grävde ett äldre par en rabatt framför en stor sten. Senare blommade kranskrage och atlasblomma där. Intill stod en grupp snödroppar kring en trädstam. I slätten utanför husets södra och

östra sida växte mängder av pingstliljor. Vilda blommor som syns i trädgården är vitsippa (ev. tusensköna), älggräs och kungsljus, förutom vitklöver, maskros och groblad.

Lena Svensson (medd.) beskrev Gråstugans trädgård som en egen pyntad trädgård. Emy umgicks med många i byn, på foton syns Eugen och Anna Stensiö, Emil och Alma Olsson, Gertrud och Lena Karlsson (från Tittis). Övriga är släktingar, faster Olga, mostrarna Edla och Gerda. Med hjälp av dessa

Figur 62. Körbärsträd intill tvättstugan 1980-tal (tillhör Kerstin Kvarnström).

Figur 63. Grönsakslandet på 1970-talet (tillhör Mona Karlsson).

kontakter kan Emy ha fått/bytt växter från andra trädgårdar både i Stensjö och i byns omgivning. Till exempel fanns vildvin på Västra gården och löjtnantshjärta vid Emmas.

Från 1950-talet finns färre foton. Sten planterade en björk vid södra staketet, den står kvar i dag. Syrener kan ha planterats då, på foton från 1960-talet finns tre stora buskar, en till vänster om grinden och två mellan terrassen och husets gavel. Vid den tiden hade äppelträdet på framsidan försvunnit. Spjalstaketet hade bytts ut mot ett slanstaket med tre horisontella bräder. Framför stugan hängdes upp en bredare, grövre grind än tidigare (Figur 66).

I VITTERHETSAKADEMIENS ÄGO

Gråstugan, som aldrig tidigare varit målad, rödfärgades medan dörren målades grön. Alla olika modeller av staket och gårdsgårdar ersattes med en enda modell gårdsgård 1972. Två nya hus byggdes, en tvättstuga och ett toalettus med flera ingångar, en för Gustawsson, en för Kvarning och en för de värnpliktiga. Ett pumphus byggdes också. Kvarning bodde i Gråstugan när han var på plats.

Tomtens norra del öppnades mot vägen och den kom att fungera som trädgård åt tillsyningsman Henning Karlsson med familj, som bodde i Erik Peterssons stuga 1962 till 1987. Döttrarna Mona och Kerstin har berättat och visat fotografier från trädgården. Familjen kom närmast från Virums säteri i

Figur 64. Pärönträdet och gaveln på Gråstugan på 1960-talet (tillhör Mona Karlsson).

Misterhult. Marianne Karlsson lagade mat och tvätade åt de vapenfria värnpliktiga som arbetade där. De hade med sig en lekstuga som Henning hade byggt åt de två döttrarna Kerstin och Mona. Flaggstången sattes upp när de flyttade in.

Karlssons odlade mycket. Marianne använde det gamla grönsakslandet som de värnpliktiga grävde åt henne eller som harvades med häst eller maskin. Där odlades potatis och grönsaker som lök, morötter och blomkål. Intill landet stod rabarber, krusbär, vinbär (Mats Jonasson muntl.), och längre in ett rejält hal-lonland. De plockade av det stora 'Gråpäron'-trädet och framför pumphuset stod ett klarbär. Men pärön-

trädet började tappa barken 1986. Marianne plockade även vilda bär som blåbär och smultron som hon frös in tillsammans med rabarber. De hade frysboxar i dubbelboden på Gårdstomten för kött, bär och mat till de värnpliktiga samt utnyttjade den ena källaren för potatis och morötter. Marianne tyckte också om att meta och drog upp abborre och mört. Hon och en väninna hade velat starta café och sälja hantverk till turister men fått nej. De sålde dock vykort.

Henning planterade en blomrabatt "trädgårdslandet" på andra sidan vägen. Där växte tulpaner och krokus på våren, röda och rosa rabattrosor i ena änden och prästkragar i den andra, men mest ettåriga blommor: ringblomma, zinnia, lejongap, luktärter, kranskrage, enkel röd opiumvallmo, tagetes, blåklint i blandade färger, pensée och gladiolus. Dubbel tusensköna syns som kantväxt på en bild från 1977. De hade även stockrosor och tomater vid väggen till tvättstugan. Först hade de stockrosor intill staketet mot vägen, men från 1982 röda bondpioner och en rosa luktpion 'Auguste Dessert' i stället (ID Gunnar Johansson).

Gräset hölls klippt i den änden av trädgården och familjen vattnade med slang. De hade en vitmålad bockbänk och en grupp campingmöbler av metall med sitsar av plastband.

Längre in närmare Gråstugan stod ett äppelträd vid husets norra gavel och vid nordöstra hörnet två syrener med stora ljuslila blomklasar och en passage i mellan. De fungerade som en avgränsning mellan ytan framför Gråstugan och resten av tomten. Det växte en stor grupp krikon kring avträdet bakom stugan. Det fanns bara en liten buske murgröna men

Figur 65. Syrenerna vid Gråstugans gavel 1980-talet (tillhör Kerstin Kvarnström).

Figur 66. Grinden framför gråstugan med rabatter vid väggen på 1980-talet (tillhör Kerstin Kvarnström).

mera vintergröna runt en grupp klarbärsträd. Gräset var klippt. Till vänster om dörren stod löjtnantshjärta och vid västra gaveln "liljor" [dagliljorna]. På huset växte en klängväxt. Foton visar vita blommor (prästkragar?) vid husväggen och iris, ev. skomakariris, nedanför stenkanten nära grinden. Det fanns inga syrener på stengrunden vid gårdsgården men några sötkörbär (Mona Karlsson muntl. och foton).

NUTID

Tomten omges av gårdsgårdar på tre sidor mot ängs- mark och mot vägen från P-platsen. Det finns inget staket mot vägen till Tittis stuga utan tomten är öppen mot Gårdstomten. Där finns ett gammalt bo-

stadshus, den rödmålade Gråstugan, och det nyare pumphuset, bastun och tvättstugan vid vägen till Tittis hus, en bod med pulpettak på en gammal stengrund vid vägen mot P-platsen samt ett avträde bakom bostadshuset. Alla byggnader är rödfärgade. Stenar från ett gammalt bostadshus (jfr figur 69) finns mitt på tomten där höjdskillnaden är som störst. I sydöstra hörnet finns en kulle som innehåller en stor infiltrationsanläggning övertäckt med jord. Fem ventilationsrör och ett större rör med plastlock över sticker upp ur vegetationen.

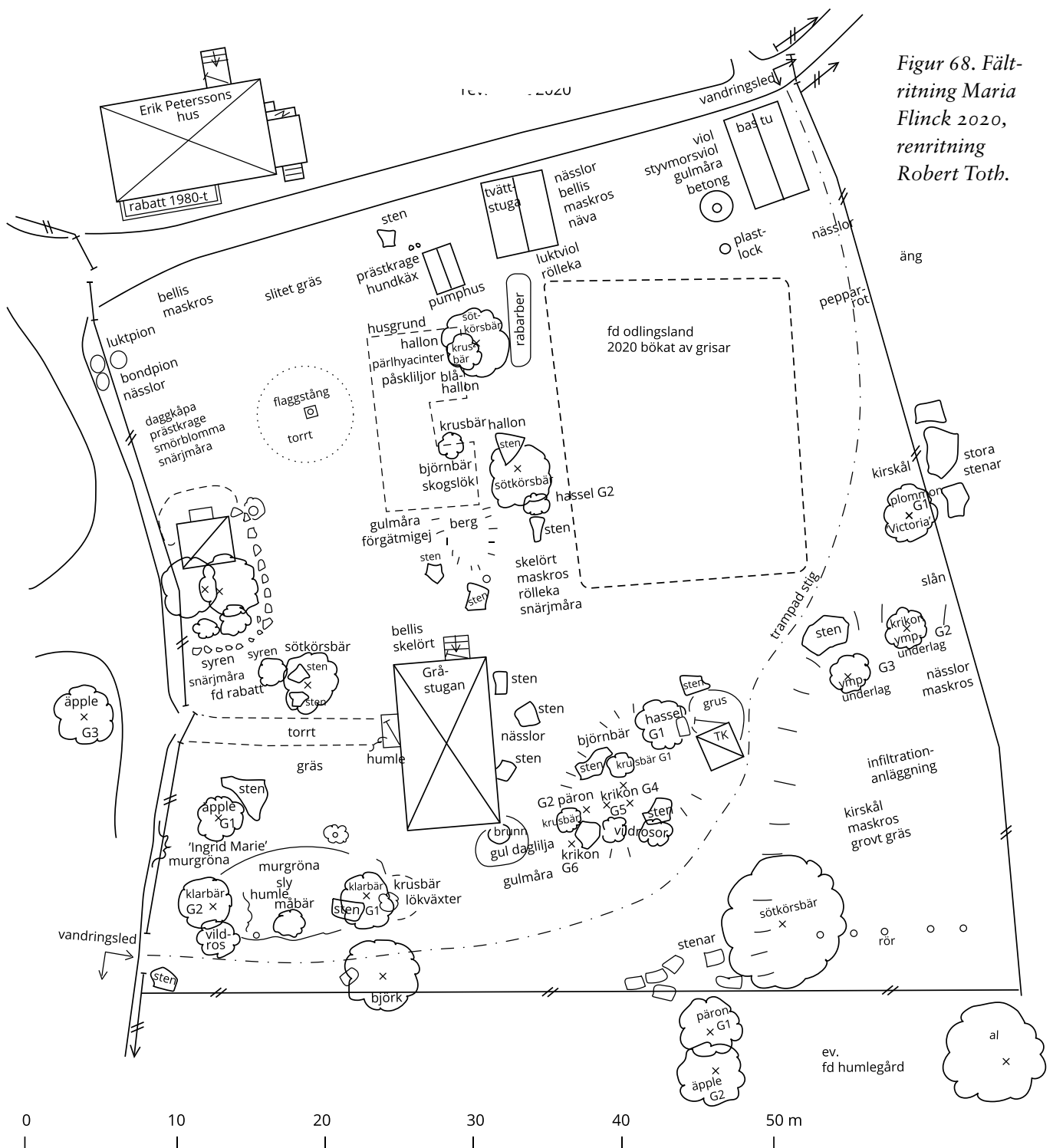
Där växer kirskål.

Större delen av ytan har de senaste åren klippts med gräsklippare utan uppsamlare. De lägre liggande ytorna har kraftigt grovt gräs medan ytan

Figur 67. Platsen för den gamla kålgården. (Foto Maria Flinck juli 2019.)

Figur 68. Fält-
ritning Maria
Flinck 2020,
renritning
Robert Toth.

närmast Erik Petterssons stuga är torrare och mycket sliten. De stenhögar och grunder som är synliga har lämnats oklippta. Där finns kvarstående odlade växter: bärbuskar, perenner, klängväxter och lökväxter. På stengrunden med boden står ett par stora sötkörsbär och syrener och en grov hasselstubbe med skott. Bland buskarna växer kraftig skogslök, mabär, vildrosor, luktviol och grupper av narcissblad intill boden. I gräset finns en hel del ängsblommor: veronika, svartkämpar, smultron, gulmåra, nunneört med mera.

Skogslök finns även vid torpet Grönskog och Tomas

Ljung antar att den varit odlad där. Den har odlats i Småland sedan 1700-talet (Ljung 2018, s. 20).

I och omkring den gamla husgrunden står grova sötkörsbär, ett par krusbärsbuskar, hallon, björnbär(?), hassel och ett bestånd med rabarber med grova stjälkar och stora blad. Där finns också skogslök, akleja i olika färger, påskliljor, vitsippa och förgätmigej. Det gamla grönsakslandet är överväxt med kort gräs som tydligt skiljde sig från den övriga gräsväxten. Under 2020 har grisar bökat där. Intill gårdsgården i öster mot ängen står pepparrot, ett ympat 'Victoria'-plommon och några rotskott av

Figur 69. Rester av grunden till den rivna manbyggnaden (Foto Maria Flinck maj 2019.)

Figur 70. Vit syren intill gårdsgården. (Foto Maria Flinck maj 2019.)

ympunderlaget, krikon eventuellt 'St Julien' med små blå långsmala frukter (ID Eva Stade). Plommonträdet planterades av Evert Börjesson efter 1989.

Runt Gråstugan växer trädgårdsväxter som gul och brunröd daglilja, skogslök och mycket förgätmi-gej vid södra gaveln, en liten humle, myskmadra och narcisser på framsidan, på baksidan dubbla tusenskönor. Till vänster innanför grinden ligger grunden till bodarna och på den växer syrener, i framkanten iris, brunröd daglilja, vintergröna och fem hyacinter, alla nästan kvävda av snärjmåra. Irisen flyttades till husväggen för att ge den en chans att blomma så att den kan identifieras, bladen liknar skomakariris [*Iris aphylla*].

På andra sidan grinden står ett litet äppelträd, 'Ingrid Marie', hårt beskuret (ID Sven Plasgård). Förmodligen är det också planterat efter 1989 (medd. Mattias Börjesson). Bakom det en kulle av stenar klädd med murgröna. I den står klarbär, de flesta döda insnärjda i murgröna, men fortfarande kommer unga skott i kanten. Där finns också humle, sly av ask och lönn, vildros, måbär och en liten krusbärsbuske. I ytterkanten blommar på våren snödroppe, pärlhyacint, liljekonvalj, enkel pingstlilja (ID Karin Persson), vitsippa och vintergröna.

I sydvästra hörnet är det en öppning i gårdsgården och en skylt om vandringsled. Leden är klippt i gräset längs tomtens ytterkant, innanför infiltrationsanläggningen, förbi avträdet och ut på vägen igen bakom bastun. Intill leden växer hassel, älggräs, och ett stort sötkorsbär.

Bakom avträdet ligger en kulle med sten, framför en yta med fint grus. Bland stenarna växer krikon-skott, en fröplanta av päron, krusbär, vildrosor, björnbär och en stor hasselbuske.

Nässlor växer överallt där gräset inte klipps.

I norra änden är tomten öppen mot vägen och där står en utemöbel. Ytan används av turister som hyr Erik Petterssons stuga. Gräset har klippts kort och är slitet, med maskrosor, mycket tusensköna även med dubbla blommor och enstaka lökväxter, som armenisk pärlhyacint, morgonstjärna, blåsippa och prästkragar. Närmast runt flaggstången är ogräsen klena och låga på grund av ett tunt jordlager över berg. Vid gårdsgården mot vägen står en luktpion med halvdubbla rosa blommor med vit kant, troligen 'Auguste Dessert' (ID Gunnar Johansson), och

Figur 71. Klarbärsträd som stryps av murgröna (Foto Maria Flinck maj 2019.)

tre bondpioner, varav två utanför gårdsgården bland nässlor.

SAMMANFATTNING

Målsättningen för kulturresevatet är att visa tidsperioden omkring 1900. I denna trädgård finns odlingsytor och växter från flera olika tidsskikt, men det är inte enkelt att veta hur gammal varje enskild växt är. Denna typ av anläggning där olika växter har lagts till av olika generationer av brukare, utan att trädgården har genomgått några större omläggningar utan utvecklats stegvis, är vanliga bland de folkliga trädgårdarna. De olika synliga tidsskikten i dag är det sena 1700-talet, mitten av 1800-talet, sommarstugetomten i södra delen 1943–1960 och familjen Karlssons trädgård i norra delen 1962–1987.

1700-talets lämningar är kålgården/plantlandet och Stugulyckan som odlats fram till nyligen som grönsaksland. Jordbäddens djup och jordens sammansättning hade kunnat berätta om hur länge platsen varit odlad, hur matjorden har byggts upp, vad man gödslat och vattnat med, kanske även vad som odlats. Men eftersom jorden blivit omrörd i samband med bygget av infiltrationsanläggningen, valde ledningen att låta grisar böka upp platsen under sommaren 2020 för att kunna återuppta grönsaksodlingen. Plantor av humle från humlegården finns kvar under klarbären.

Äppel- och päronträd kan ha planterats sedan slutet av 1700-talet vilket påbörjat traditionen med fruktodling på tomten. De rotäktade klarbären och krikonen/plommonen kan vara en lika gammal tra-

dition. Pepparrot och skogslök kan också höra till denna tidiga odling.

I mitten av 1800-talet var tomten som mest bebyggd. Resterna av den första manbyggnaden och grunden för två bodar finns kvar, tillsammans med det då nybyggda nuvarande bostadshuset. Fruktträden i norra delen av tomten bör ha hört ihop med den bebyggelsen.

Bristen på fotografier från Gråstugans tomt under början av 1900-talet gör att det närmaste man kan komma odlingarna då är rimliga antaganden.

Sedan Erik Pettersson blev ägare 1892 verkar Gråstugan ha varit uthyrt, kanske till en arrendator före 1940, sedan som sommarstuga 1943–1960. Fruktträd av olika slag odlades: äpple, päron (bl a 'Gråpäron'), rotäktade krikon och klarbär, sötkörbär, liksom krusbär, kanske rabarber. Gräset slogs förmodligen så vårblommor som vitsippa, blåsippa, gullviva, nunneört, liljekonvalj m.fl. kan ha växt på tomten. Emy Johansson planterade 1943–1960 de flesta av prydnadsväxterna i södra delen av tomten: murgröna, gemsrot, snödroppe, prästkrage, kanske också de gula och brunröda dagliljorna och irisen. Pingstliljorna kan redan ha funnits där.

Flera av prydnadsväxterna som finns i dag är av äldre arter och sorter som kan ha planterats 1900 lika väl som 1940: vintergröna, myskmadra, luktviole, dubbla tusenskönor och akleja. Syrener tillkom vid 1900-talets mitt och har fått sprida sig. Björnbär och hallon har förmodligen tillkommit på 1960-talet. Pionerna är planterade på 1980-talet, kanske också påskliljan 'Carlton', armenisk pärlhyacint och morgonstjärna.

MÅLSÄTTNING OCH ÅTGÄRDER

Det långsiktiga målet med åtgärder och skötsel ska vara att bevara eller återställa det som fanns i trädgården omkring 1900, med ett visst svängrum mellan 1870 till 1930. I en trädgård som denna, med flera tidsskikt delvis bevarade behöver man tänka lite annorlunda. Att återställa en viss äldre tidsperiod är omöjligt. Men man kan bevara de äldre växter som har överlevt, återplantera fruktträd i stället för de som försvunnit och försöka förtydliga de olika tidsskikten.

I Gråstugans trädgård finns flera problem. Om man väljer att bevara de äldre tidsskikten före 1960 måste man förmodligen ta bort vissa växter. Det gäller då att vara säker på när de

planterades in, så man inte tar bort något på fel grunder. Bygget av infiltrationsanläggningen har förändrat sydöstra delen av tomten och gårdsgården i den hörnan har flyttats ut.

Kålgården/grönsakslandet odlas igen. Lilla plantlandet börjar användas för uppdragning av plantor. Pepparrotten tas in i odlingen och skogslöken börjar skördas.

Kirskålen och andra ogräs på infiltrationsanläggningen fortsätter att utrotas. Plantera krikon framför den, så märks den mindre.

Bärbuskar sköts så att de överlever och om de har goda bär, kan de förökas. Annars efterlyses gamla krusbärs- och vinbärsorter som överlevt i andra trädgårdar i trakten. Rabarbern identifieras och sköts så att den överlever. Nya fruktträd, ett 'Gråpäron' och tre äppelträd, planteras där de gamla stått. Grupper av rotäktade klarbär och krikon börjar skötas igen, med kontinuerlig förnying. Päronträdet och de två äppelträden utanför tomtgränsen underhålls. Murgrönan bland stenarna begränsas så den inte tar död på klarbären eller andra växter.

Gräset slås, med klippta gångar. Vandringsleden stängs igen och folk får följa vägen i stället. Gårdsgården mot vägen ersätts med spjälstaket åt väster och norr, enligt äldre foton, liksom grinden. Nya klarbärsträd planteras i norra änden.

Den nuvarande boden är av dålig kvalitet och har hål på baksidan. Att återuppbygga de två gamla bodarna, den ena har varit en loftbod, skulle förbättra tomten.

Vid Gråstugan fanns på 1940-talet hemmabyggda utemöbler, enkla i formen och sammansatta av bräder. En likadan skulle kunna byggas. Modellen för ställning för störbönor kan också tas upp från fotografierna. Flaggstängen tas bort.

Vårdprogram för Tittis stuga

HISTORIA

1878 skrev Anders Eriksson och Stina Larsdotter undantagskontrakt med sonen Johan. De ägde två andelar i Stensjö och torpet Herrmansmåla som de fördelade mellan sina tre söner. Enligt kontraktet hade de redan uppfört en liten stuga till bostad och sönerna skulle uppföra visthusbod, källare, vedskjul, ladugård med plats för en ko och 2 får med lamm, samt en lada (Stensjö 2008, s. 118).

Matvarorna som skulle levereras var förutom säd, salt och sill, också ärter, friska potatisar, rengjort lin och en tredjedel av frukten i trädgården. Om Anders och Stina hade planterat fruktträden när de var nygifta var träden tillräckligt stora för att ha börjat bära rikligt vid denna tid. Eftersom de skulle ha lika mycket frukt från de andra två sönerns trädgårdar, bör det ha blivit avsevärda mängder ett gott år, mer än enbart till direktkonsumtion. Frukten måste ha sparats på något sätt t.ex. genom torkning. De

fruktsorter som kan ha odlats i Stensjö vid denna tid kan ha varit äpple, päron, plommon och körsbär, både sura och söta.

I Stina Larsdotters bouppteckning från 1885 togs sex bikupor upp. Honung var det enda sötningsmedel man kunde producera själv. Billigt betsocker började säljas under senare delen av 1800-talet och det ledde till mer tillverkning av sylt och saft av frukt och bär. I mannens Anders Erikssons bouppteckning 1893 fanns fortfarande sex bikupor (KVHAA F19cb:3). Kuporna var vid denna tid vanligen flätade av halm, så värdet låg i innehållet i kupan: bisamhället och dess produktion av honung och vax (NM Alma Nilsson uppt.).

I början av 1900-talet bodde en gammal kvinna här, Kristina (Titti) Nilsson, som varit trotjänarinna

Figur 72. Tittis stuga sedd från ängen. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 8, kuvert 52.)

Figur 73. Kvinnor sår i odlingsland nedanför Tittis stuga. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 25.)

Figur 74. Tittis trädgård med syrener innanför staketet sett från vägen. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, KLM digitalisering N 23F.)

hos Erland och Brita Magnusson, Eriks Stensiös morföräldrar.

Erik Stensiö har tagit ett par foton av Tittis stuga. Huset låg öster om gårdstomten i en backe, med en hög källarmur. Det fanns en enkel förstukvist vid utgången på baksidan. På framsidan fanns en terrass omgiven av ett rött tätt staket av smala spjälor tvärt avsågade upptill. I nordöstra hörnet låg avträdet. Av den ladugård och andra uthus som byggts 1878 syns bara ett på bilderna, även om stenrader som kan vara grunder fortfarande ligger där nu. De fanns inte med på Ekonomiska kartan från 1942, medan boden och avträdet låg kvar.

En enkel spjälgrind i gårdsgården nedanför terrassen gav tillgång till källardörren. Utanför källaren odlades två mindre land, kanske med ärter eller bönor höga nog att behöva stöd. Fotot visar en hög med gamla brutna pinnar och en hög med nya ljusa pinnar (Nygårds & Leino 2013, s. 39–56).

Tittis stuga hyrdes ut till Eric Karlsson och hans hustru Gertrud 1941–1954. Båda hade tidigare bott i byn. Eriks föräldrar var Karl och Hilma Nilsson, vilka hade varit arrendatorer i Stensjö och han var bror till Anna, gift med Eugen Stensiö, och Märta, gift med Algot Carlsson, vilka bodde i Emmas stuga på 1940-talet. Gertrud var uppväxt i Virbo, men även hennes föräldrar skulle ha varit arrendatorer i Stensjö där hon träffade Eric. De fick fyra barn: Jan-Eric f. 1941, Lena (Inga-Lena) f. 1945, Kerstin f. 1948 och Ulla Karin f. 1957.

Lena Karlsson (gift Svensson) har berättat barnomsminnen från livet i byn och visat foton från Tittis och Emmas stuga. Enligt Lena var det inte mycket trädgård vid Tittis stuga, syrenbuskar och

kaprifol på terrassen, ett par fruktträd, en och annan rosenbuske.

Där stod syrener på terrasskanten, åtminstone i ytterhörnerna, men kanske inte ända fram till grinden. På terrassen växte också kaprifol, som annars fanns lite varstans. På marken på terrassen växte vad som ville. Det fanns en rabatt med narcisser, dubbla gula, vid husväggen. Sådana gammaldags påskliljor växte överallt i byn. Staketet på muren var gjort av tätt sittande kvadratiska spjälor på ett tidigt foto, samma som fanns vid Västra gården, men tvärt avsågade utan fina toppar. På ett senare foto (mitten av 1950-talet?) är det vanliga smala spjälor (rektangulära) och de sitter glesare. Då stod ett par rabattrosor vid staketet och vid väggen tillsammans med några andra låga blommor. Om staketet hade gjorts om

Figur 75. Gertrud och Lena på trappan till Tittis hus, i bakgrunden lutande äppelträd och bod. (Foto Eric Karlsson 8897 ca 1946. Tillhör Lena Svensson.)

Figur 76. Jan-Eric och Lena på stenvuren i trädgården. T.h. en syren, bakom barnen blommor och krusbär. (Foto Eric Karlsson 8895 ca 1948. Tillhör Lena Svensson.)

Figur 77. På Tittis terrass blomrabatter vid väggen och längs staketet. Gertrud t.v., Lena t.h. vid kaffebordet. (Foto Eric Karlsson 8894 ca 1955. Tillhör Lena Svensson.)

kan även planteringarna på terrassen ha påverkats.

Stödmuren av sten i trädgården låg fri, där fanns bara en syrenbuske nedanför muren vid hörnet. Fetknopp och fetblad växte ovanpå muren, det fanns ingen växtlighet nedanför. Stenpartiväxter var det vanliga då. Där fanns även "kungslilja" med orange blommor enligt grannpojken (medd. Acke Carlsson), förmodligen de brandgula liljor som fortfarande

finns kvar. På figur 76 med två barn sittande på muren skymtar tulpaner och buskar bakom dem, troligen krusbär. Krusbär växte överallt, planterade eller självspridda.

När de plockade buketter var det vilda blommor, som fanns mycket av i backarna.

Framför vedboden låg "sågplan" där pågick vedhuggning och sågning. Barnen brukade gräva där för att hitta stora larver av ekoxar. Marken i övrigt slogs med lie då och då, det var ingen gräsmatta, bara trampade gångar runt huset och ner till dasset. Bakom huset fanns ingen gårdsgård, ytan utanför användes inte som bete då, men den var ännu inte igenväxt. De hade en gunga i eken närmast.

Äppelträdet framför vedboden hade stora röda äpplen, identifierat som 'Bernar Rosenäpple'. Det är

en schweizisk sort som började odlas i Sverige i slutet av 1800-talet. Ett annat äppelträd stod bakom boden, en astrakan (Lena kom inte ihåg äpplenas färg, så troligen var den ljus inte röd), pappa kallade den "astrakanapeln". På ett foto (8897) sticker det fram fruktträdskvistar bakom stugan, så det kan ha stått ännu ett äppelträd vid östra gaveln. Det syns inte på flygfotot från 1960.

På husets baksida fanns en liten kvist till köksingången som vanligen användes, där stod vattenspannen. På vintern blev det is i den.

Marken nedanför stugan hörde till trädgården. Där stod en stor hamlad lind bland stenarna och intill växte vingvial (finns i Jan-Erics herbarium). De hade en liten snibb land för bönor eller ärter, men

Figur 78. Flygfoto av Tittis och Emmas tomter. (Foto L. Bergström Jr 1960.)

odlade inga andra grönsaker där. Däremot odlade de i "brötlanna" bortom Västra gården. Det var en del av en oregelbunden åker, ganska högt belägen i en sluttning. Jan-Eric hade berättat att alla i byn hade egna rader med grönsaker där, Olssons, Stensiös osv. Där odlades troligen i huvudsak vintergrönsaker som rovor och morötter. Källaren under huset var matkällare där saft och sylt förvarades, troligen också rotfrukter. Lena kom inte ihåg inredningen men det måste ha funnits hyllor.

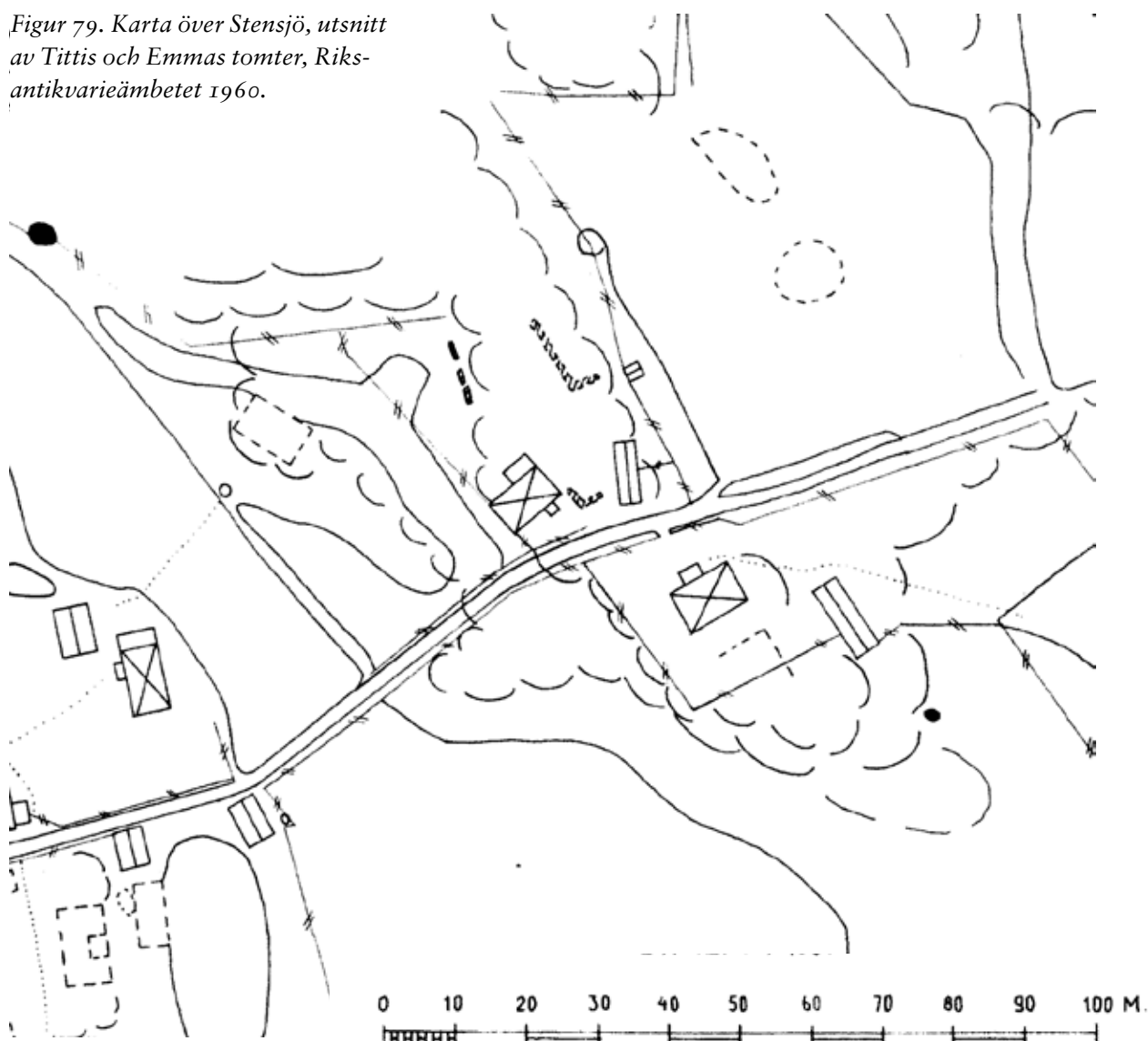
När Jan-Eric och Lena gick i realskolan skulle de samla 200 växter och lära sig namnen på. Lena hade fått en portör av farbror professorn (Erik Stensiö). Jan-Eric hade lämnat både sina egna och hennes herbarieark till Biologiska museet i Oskarshamn (medd. Lena Svensson, skriftliga minnen Jan-Eric Karlsson).

Bland växterna Jan-Eric och Lena samlade i Stensjö mellan 1952 och 1959 till sina herbarier finns flera som växer på tomten i dag, men de anger inte exakt var de samlades in. Ibland står det "gårdsplan" eller i ett fall "odlat ställe" (smällglim) det är allt (Biologiska museet i Oskarshamn, Databas OHN₃). En jämförelse över växterna på tomten i dag med dem som också förekommer i herbarierna kan ändå vara intressant. Listan nedan visar de som finns på båda ställena [herbariets mer exakta identifiering]. De flesta är växter som förekommer vilda vilket tyder på att gräsytan alltid varit slagen och inte klippt.

akleja
blåsippa brännässla
förgätmigej [skogsförgätmigej]
getrams
gullviva
gökärt hundkäx

johannesört [fyrkantig johannesört]
liten blåklocka
lungört maskros mårör
nunneört [liten nunneört, sloknunneört]
nässelklocka
näva [fliknäva, stinknäva, mjuknäva]
rölleka
skelört
skogsklöver
smultron
smörblomma
stor blåklocka
stor vårlök
svartkämpar
vildros
viol [luktvviol, åkerviol, skogsviol]
vitsippa
åkervädd ängssyra

Figur 79. Karta över Stensjö, utsnitt av Tittis och Emmas tomter, Riksantikvarieämbetet 1960.

I VITTERHETS-AKADEMIENS ÄGO

I uppgörelsen om köpet av Stensjö by förbehöll sig Erik Stensjö att behålla Tittis stuga, så länge han orkade åka dit från Stockholm. Sedan bodde Karl Alfred Gustawsson där när han besökte byn.

Det finns inga uppgifter om Tittis trädgård från denna tid. En ny mindre vedbod byggdes ungefär på samma plats som den gamla. Ett täcke av betong lades ovanpå terrassmuren och ett nytt staket sattes upp med glesare spjälor 1979.

En utbyggnad på baksidan gjordes 2000, då försvann bakdörren. Där inrymdes ett modernt badrum i stället. Sedan avträdet rivits växte en alm och krusbär upp på platsen. Gräset verkar aldrig ha klippts på tomten, utan slagits med lie eller kanske med trimmer. En syren stod på var sida om grinden (Stensjö 2008, s. 23).

NUTID

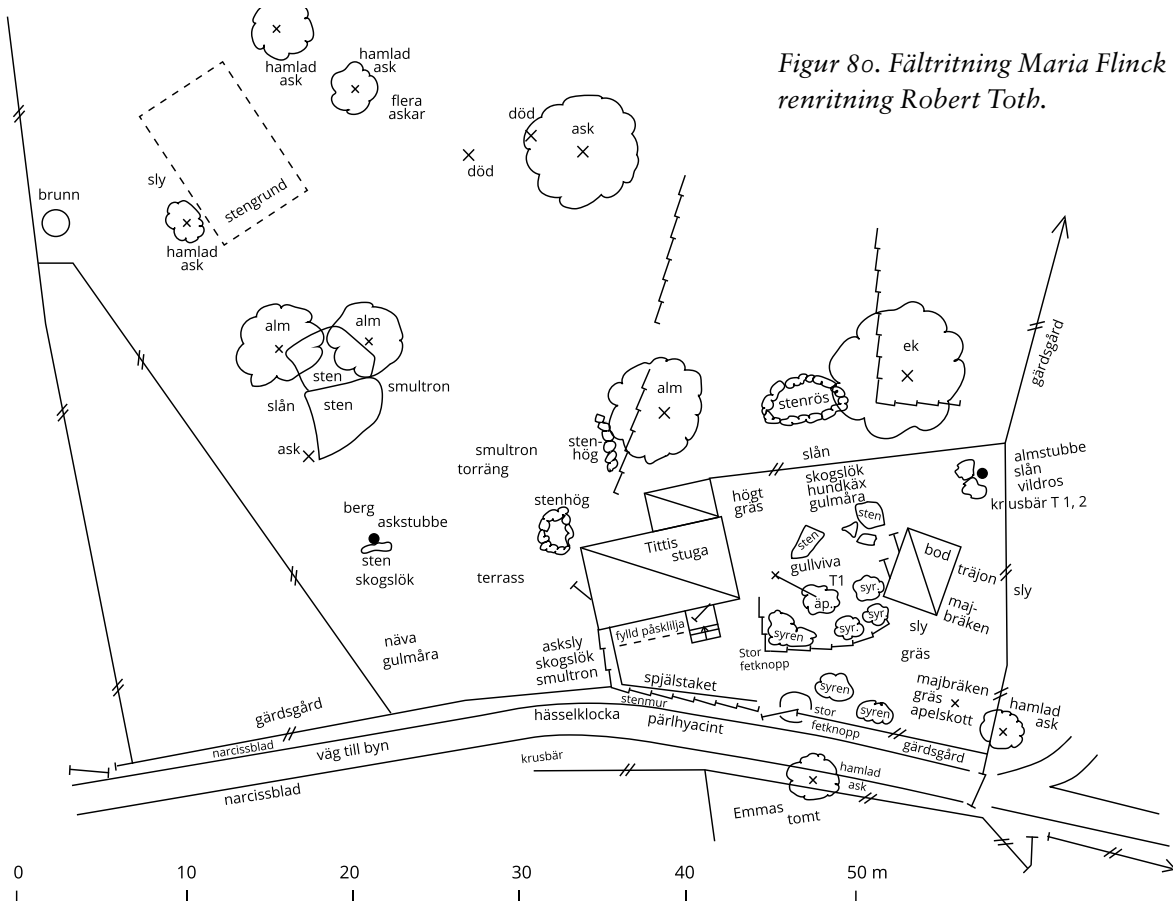
En gårdsgård står längs vägen framför nedre delen av tomten, men det finns ingen grind så man kan komma till källardörren. I vägkanten växer en mängd aklejor i olika färger, även en sporrlös form, dessutom nässelklocka *Campanula trachelium*. På

våren växte där pärlhyacinter. Längre ner i backen på båda sidor om vägen står narcissblad, men hittills utan blommor. Terrassen är belagd med sand och där växer låga gräs. Spjälstaketet på terrassen fram till grinden är glest. Intill husväggen står en rad med fyllda påskliljor, kronbladen var hopvridda och de hade gröna inslag 2020. Karin Persson, POM, identifierade dem som förkrympta *Narcissus pseudonarcissus* typ 'Van Sion'.

På andra sidan den breda grinden börjar gårdsgården som går runt tomten på tre sidor och ansluter till utbyggnaden på husets baksida. En liten bod med två dörrar och pulpettak står ovanpå den gamla bodens grund. På den lilla stenterrassen framför boden växer ljuslila syrener, brandgul lilja och pärlhyacint. Ett gammalt äppelträd 'Berner rosenäpple' lutar kraftigt och har stöttats. Bland stenar och berg i dagen växer kärleksört, mongoliskt fetblad *Hylotelephium ewersii*, gullviva, viol, tulpan och krokus [vi har inte sett dem blomma, men krokus finns även i Emmas trädgård och sedan mitten av 1900-talet vid Västra gården].

Nedanför stenvägg och kring ena grindstolpen växer stor fetknopp *Sedum reflexum* (finns även vid Lillstugan).

Resten av tomten är beväxt med högt gräs med

Figur 80. Fältrittning Maria Flinck 2020, renritning Robert Toth.

Figur 81. Boden med syrener framför. (Foto Maria Flinck maj 2019.)

Figur 82. Äppelträdet 'Berliner Rosenäpple' framför boden. (Foto Maria Flinck maj 2019.)

träjon, majbräken, getrams, stor blåklocka, förgätmigej, skogslök, smultron, åkervädd, gulmåra m.fl. vilda växter. Den tidiga vårblomningen innehåller stor vårlök, lungört och en nunneört. I yttersta hörnet åt nordost stod en stubbe av alm, som i år har frästs bort. Intill står två krusbärsbuskar, den ena hade runda, gröna, släta bär med söt smak och lite arom, syrliga tjocka skal; det andra gav inga bär 2020. Några apelskott växer i gräset bakom boden, de sparas för att ympa in en astrakan i om ett par år.

Utanför källaringången fanns 2019 inga spår av de gamla odlingslanden utan där växte mest ängsväxter som majbräken, skogslök, akleja, mörkt kungsljus, smultron och gulmåra. När Tittis stuga hyrdes ut till trädgårdsmästaren fick hon använda det gamla odlingslandet nedanför stugan för odling av grönsaker till eget bruk.

SAMMANFATTNING

Målsättningen för kulturrestativet är att visa tidsperioden omkring 1900. Intervjun med Lena Svensson har givit uppgifter om vilka växter som redan fanns där på 1940-talet.

Markens form, terrasseringar och lämningar av byggnadsgrunder visar hur tomten använts, både de på den nuvarande tomten och de i beteshagen som kan vara lämningar av rivna ekonomibygnader. De odlade växterna kan vara från omkring 1900: fylld påsklilja, tulpan, krokus, äppelträdet 'Berliner rosenäpple', körsbär, syrenerna, brandgul lilja, skogslök och akleja; medan mongoliskt fetblad och stor fetknopp kan ha kommit dit under 1930-talet eller senare. Krusbären är förmodligen självsådda ättlingar till äldre plantor.

Figur 83. Brandgul lilja bland syrenerna. (Maria Flinck juni 2019.)

Här finns även vilda växter värda att bevara, de kan vara inflyttade eller självsådda och omskötta: stor blåkllocka, nässelkllocka, förgätmigej, gullviva, viol, vitsippa, blåsippa, nunneört, stor vårlök, lungört, getrams, träjon, majbräken och kärleksört.

Blandningen av äldre odlade växter och vackra vilda blommor ger denna lilla trädgård en tydlig karaktär.

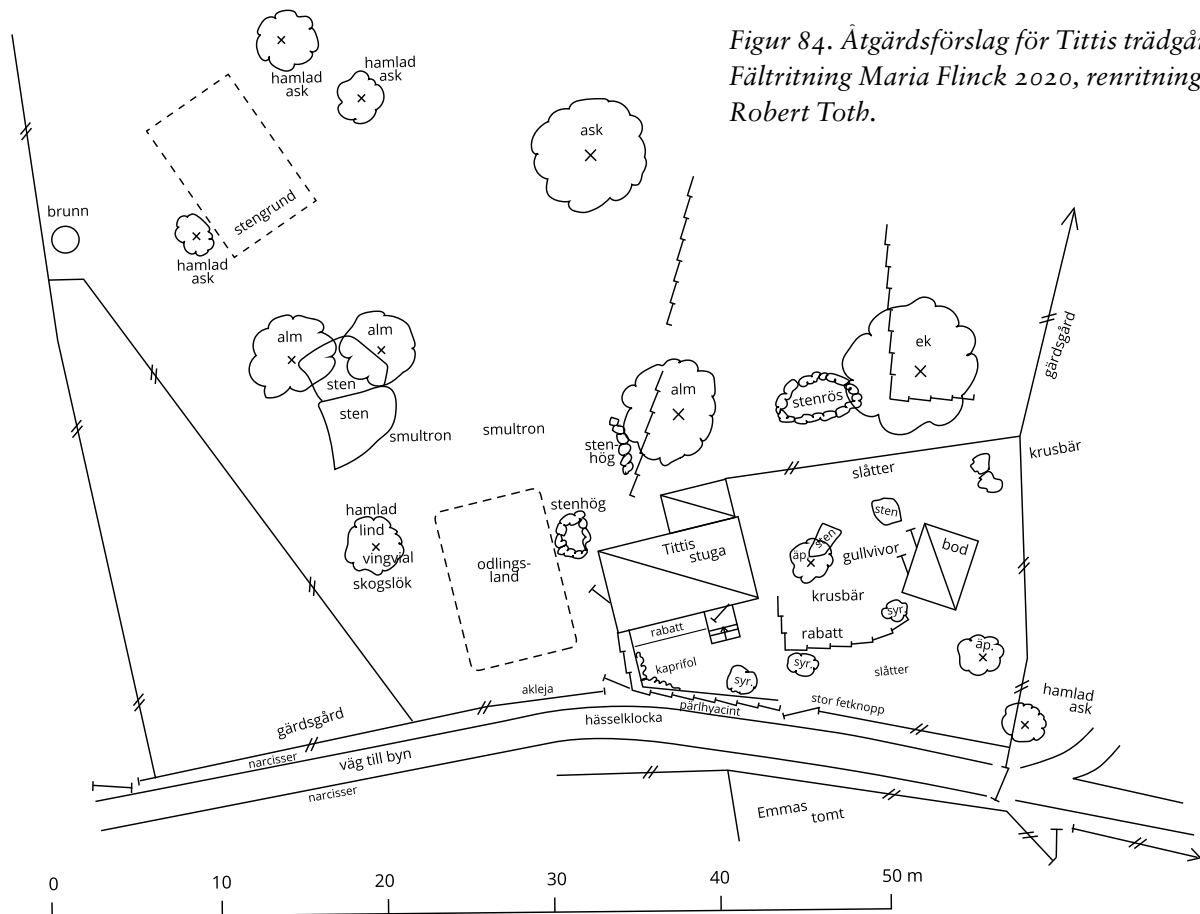
Det återupptagna odlingslandet bidrar till den historiska karaktären, även om växterna inte är de samma som odlats där tidigare.

MÅLSÄTTNING OCH ÅTGÄRDER

Det långsiktiga målet med åtgärder och skötsel ska vara att bevara eller återställa det som fanns i trädgården omkring 1900. De modernaste växterna (troligen 1930-tal eller senare) är fetknopp och fetblad, men de står inte karaktären på trädgården utan kan stå kvar.

De örtartade växterna behöver skötas så att de blir kvar. När tulpaner och krokus blommor dokumenteras de så att de kan identifieras.

Stenmuren friläggs så de stora blocken blir synliga. Syrenerna på stenmuren tas delvis bort, bara en buske lämnas kvar intill boden. En buske ska stå

Figur 84. Åtgärdsförslag för Tittis trädgård. Fältritning Maria Flinck 2020, renritning Robert Toth.

nedanför muren vid hörnet och en eller två på terrassen. Där ska även planteras in kaprifol att klättra på staketet. Rabatten vid husväggen sköts så att de fyllda påskliljorna trivs. Andra växter, t.ex. ettåriga blommor, kan odlas där så länge de inte påverkar påskliljorna negativt.

Grova gräs och ogräs intill huset och på terrassen tas bort.

Krusbären är förmodligen självsådda, men om buskarna har goda bär bör de behållas. Annars skaffas lokala bra sorter, förökade med avläggare. Förökning av 'Berner rosenäpple' har gjorts på fröstammar (av Sven Plasgård), vi har två ersättningsträd som kan planteras ut om ett par år. Ett av apelskotten på bodens baksida ympas så småningom med en astrakan med ljusa frukter, t.ex. 'Stor klar astrakan' eller 'Gyllenkroks astrakan' (tyvärr är 'Vit astrakan' sjukdomsbenäget).

Den nuvarande boden har andra proportioner än den gamla och kan återställas nästa gång den behöver byggas om. Även spjälstaketet på terrassen är i dag grövre och glesare än det gamla och återställs

nästa gång spjälorna behöver bytas ut. Då skulle även spjälstaketet förlängas längs hela tomten mot vägen. Terrassmurens täcke av betong skulle också behöva tas bort, om det är tekniskt möjligt. En spjälgrind i gårdsgården nedanför terrassmuren sätts in.

Gårdsgården mellan trädgården och beteshagen har tidigare stått i olika lägen och kan flyttas om så önskas.

En vedhuggnings- och sågplats anordnas framför vedboden. Växterna slits bort. Sågspån och huggrester kan läggas dit från andra ställen. Förhoppningsvis kommer de insekter vars larver Lena berättade om att komma tillbaka.

Ett land nedanför Tittis hus odlas med höga bönor eller ärter med pinnar att klättra på, men om det finns en permanent hyresgäst går det bra att odla blandade köksväxter. Inga perenna växter får planteras där, men valfria ett- eller två-åriga grönsaker som inte självsår sig går bra.

Nya lindar i stenröset hamlas och vingvial planteras in.

Vårdprogram för Emmas stuga

HISTORIA

Erik Pettersson ägde en del av bytomten och fastigheten nr 2. Han lät 1914 bygga en stuga åt sin hushållerska Emma Johansson (d. 1928). Den låg tvärs över vägen från Tittis stuga.

Stugan liknade Västra gården i den liggande och stående panelen, men den var målad i ljusgrön och vit oljefärg. Huset hade en veranda. Till huset hörde en ekonomibyggnad med lada, vedbod och avträde. Mot vägen stod ett enkelt staket med fyra liggande hela eller halva stammar och en bred grind av plankor. Staket och grind var målade mörka. Resten av tomten omgavs av gårdsgård.

På de få foton som finns av Emmas trädgård står några träd, eventuellt friväxande askar och hamlade

lindar, i ytterkanten och en buske intill staketet.

Gräset är kort med trampad gång. Inne i trädgården skymtar en enkel bockbänk och ett bord.

Efter Emmas död återgick stugan till arvingarna kusinerna Stensiö och Brasch. Den hyrdes ut som bostad under 1940-talet och senare som sommarstuga.

Under 1942 till 1949 bodde Algot och Märta Carlsson i Emmas stuga, då kallad Algots. Sonen Acek, adopterad från Stockholm, var två år då de flyttade dit. Märta var syster till Anna Stensiö, Eugens hustru, och bror till Eric Karlsson som samtidigt bodde i Tittis stuga med sin familj. Acek var god vän med deras son Jan-Eric. Aceks minnen av trädgården har kompletterats med Lena Svenssons (Jan-Erics syster) minnen och Eric Karlssons fotografier. Märtas, Annas och Eric's föräldrar, Hilma och Karl Nilsson var arrendatorer i Stensjö först hos Tilly och sen hos Eugen (Stensjö 2008, s. 221). De odlade även

Figur 85. Emmas stuga omgavs mycket enkla planteringar och ett ovanligt slanstaket. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 24.)

grönsaker och sålde på torget i Oskarshamn. Det betyder att alla barnen var uppväxta med grönsaksodling och de fortsatte att ha nära kontakt med varandra. Förmodligen bytte de växter inbördes.

Runt tomten stod en krans av träd, mest ekar. Det fanns en lång bod som innehöll, vedbod och höns hus med en inhägnad. Hönsen och äggen var för eget bruk. Där fanns också en verkstad där pappan Algot lagade saker t.ex. cyklar. Han arbetade med lite av varje, skogsarbete, vägarbete, körde taxi och lastbil.

Acke mindes att det runt tomten stod ett trådstaket. Fotografier visar att det stod spjälstaket mot vägen, av samma sort som på terrassen vid Tittis hus, med täta kvadratiska spjälor.

Där gick en rak grusgång från grinden till verandan och den fortsatte runt huset. Gruset var av blandade storlekar, från små stenar ner till fin sand eller jord (Figur 87) Vid västra gaveln fanns en rabatt med tre växter ”buskar” enligt Acke [verkade betyda större perenner], en med hjärtformig rosa och vit blomma [Acke kände igen en bild av löjtnantshjärta], ”lejongap” en blå buske, blommorna satt en och en, ca 3 cm stora och slutna, en med gula yviga blommor, 70–100 cm hög. Han mindes inga vårblommor, men på ett foto skymtar stora vita blommor, kanske hundkäx(?).

De hade ingen täppa på tomten utan det fanns en gemensam grönsaksodling i ena hörnet av en åker, ”brötlanne”, västerut från Västra gården. Jan-Eric hade berättat att alla familjerna i byn hade sina egna rader med rotfrukter där vid denna tid.

Emmas hus stod tomt några år efter Ackes familj flyttade 1949, då började trädgården växa igen. Under 1950-talet hyrdes det ut som sommarstuga åt Joel

Figur 86. Jan-Eric Karlsson och Acke Carlsson på Tittis gård, i bakgrunden spjälstaketet till Tittis och Emmas. (Foto Eric Karlsson 8896 ca 1945, tillhör Lena Svensson.)

Figur 87. Lena och Kerstin Karlsson leker i gruset runt Emmas stuga. (Foto Eric Karlsson 8892 ca 1949. Tillhör Lena Svensson.)

Figur 88. Lena och Gertrud Karlsson på Tittis veranda. Löjtnantshjärta i förgrunden. (Foto Eric Karlsson 8893 ca 1950. Tillhör Lena Svensson.)

Figur 89. Emmas tomt från väster, rad med påskliljor innanför den gamla tomtgränsen. (Foto Maria Flinck 5.5.2020 nr 74.)

Hedenlo, som bott i Gråstugan med sin mor och bror på somrarna sedan 1943 (medd. Acke Carlsson, Lena Svensson).

I VITTERHETSAKADEMIENS ÄGO

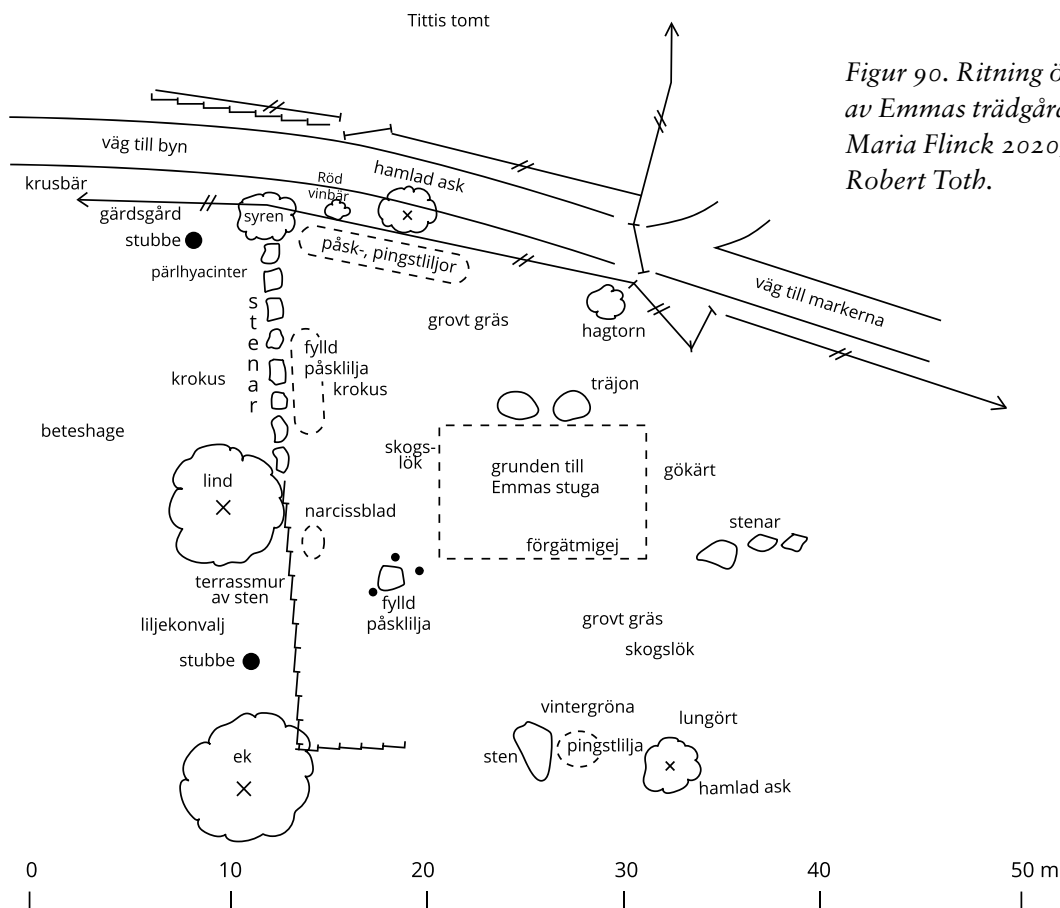
Emmas hus och lada revs 1966. Tomten blev beteshage.

NUTID

Spår av grunden finns kvar i högt och grovt gräs samt enstaka träjon. Platsen för stugan verkar vara delvis uppbyggd som en hög terrass på södra sidan. Marken är ojämn med grova grästuvor, men där finns vilda vårblommor som vitsippa, gökärt, nunneört, förgätmigej och hundkäx. Skogslök växer överallt. Intill stugans norrvägg, där ingången var, står ruggar med träjon.

Grova stubbar av fällda träd är spår av de träd runt tomten som Acke mindes. En ek och en lind finns kvar. Mot vägen står en gårdsgård, men av övriga staket finns bara en stenrad kvar. Platsen för grinden är igensatt men en ny grind finns längre österut.

På utsidan av gårdsgården står en hamlad ask, ett rött vinbär och längre ner i backen ett krusbär. På insidan står en nedklippt syren, en hagtorn och några Prunus-skott. Lite längre in står en rad med

Figur 90. Ritning över resterna av Emmas trädgård. Fältritning Maria Flinck 2020, renritning Robert Toth.

enkla och fyllda pingstliljor, enkel påsklilja (alla ännu oidentifierade), pärlhyacint och krokus. I rätt vinkel, där det gamla staketet bör ha stått finns en rad fyllda påskliljor, *Narcissus pseudonarcissus* typ 'Van Sion', och mer krokus. Vid en sten bakom platsen för huset växer en rugga av en annan sorts enkel pingstlilja tillsammans med vintergröna. Det finns inga spår av rabatten vid husets gavel. En del av lökväxterna var låga och en del fick bara blad, inga blommor.

Figur 91. Två olika enkla pingstliljor i Emmas trädgård. (Foto Maria Flinck 5.5.2020 nr 79, 81.)

SAMMANFATTNING

Målsättningen för kulturresevatet är att visa tidsperioden omkring 1900. Intervjuerna med Acek Carlsson och Lena Svensson har givit uppgifter om vilka växter som fanns där på 1940-talet, en del av dem kan ha stått där sedan tidigare.

Emmas tomt har sedan 1966 varit, och är i dag, att betrakta som en ruin. Terrassmuren, husgrunden och de kvarstående tidigare odlade växterna är det enda som visar att där en gång funnits en trädgård. En hamlad ask, en ek och en lind är de träd som finns kvar runt tomten, förutom grova stubbar av nedtagna träd. De övriga planterade växter som står i gräset är syren, fyllda och enkla påskliljor, två sorter enkla pingstliljor, pärlhyacint och krokus samt vintergröna och skogslök. Bärbuskarna är självsådda.

Dessa kompletteras med vilda vårblommor som förgätmigej, vitsippa, gökärt, nunneört och hundkäx. Kanske något mer kan komma fram om gräset börjar slås.

MÅLSÄTTNING OCH ÅTGÄRDER

Målsättningen för kulturresevatet är att visa tidsperioden omkring 1900. Mellan 1914 och 1966 fanns Emmas stuga, bod och en trädgård omkring.

I dag finns tre alternativ:

Det första är att fortsätta låta kor beta där, vilket betyder att trädgårdens särdrag fortsätter att försvinna. Det är inget bevarande av trädgårdens kvarvarande trädgårdsväxter och det blir svårt att få besökare att förstå att platsen varit en trädgård.

Det andra alternativet är att inhägna den gamla trädgården enligt foton och införa slätter efter att lökväxternas blad vissnat. Detta bevarar husgrunden och trädgårdsväxterna, men det kan fortfarande vara svårt att få det att framstå som en trädgård i besökarnas ögon. Detta kan även ses som uppehållande åtgärder, som fortfarande ger möjligheten att i framtiden ta alternativ tre.

Komplettera identifieringen av lökväxterna och rensa runt dem. Låt syrenen växa upp. Föröka röda vinbärsbusken och krusbärsbusken om den har goda bär. Låt några ekar, lindar och andra träd börja växa upp runt trädgårdsterrassen och bortom grunden till boden. Var uppmärksam på vad som kan dyka upp med den nya skötseln.

Det tredje alternativet är återskapa tomten med byggnader och trädgård. Det finns tillräckligt med källor för att det skulle vara möjligt. En rekonstruktion har inte samma grad av autenticitet som en bevarad plats skulle ha, men i Stensjö by har genom historien byggnader rivits, nya med samma funktion har byggts upp i stället, gammalt byggnadsmaterial har återanvänts, andra byggnader har plockats ner och flyttats därifrån eller så har byggnader från andra platser plockats ner och återuppbyggts här. Att göra en rekonstruktion av Emmas hus, bod och trädgård skulle därför inte vara något brott mot byns bebyggelsetradition. Det är en omfattande åtgärd och den kan vänta om bara växterna sköts så de överlever.

Vårdprogram för Västra gården

HISTORIA

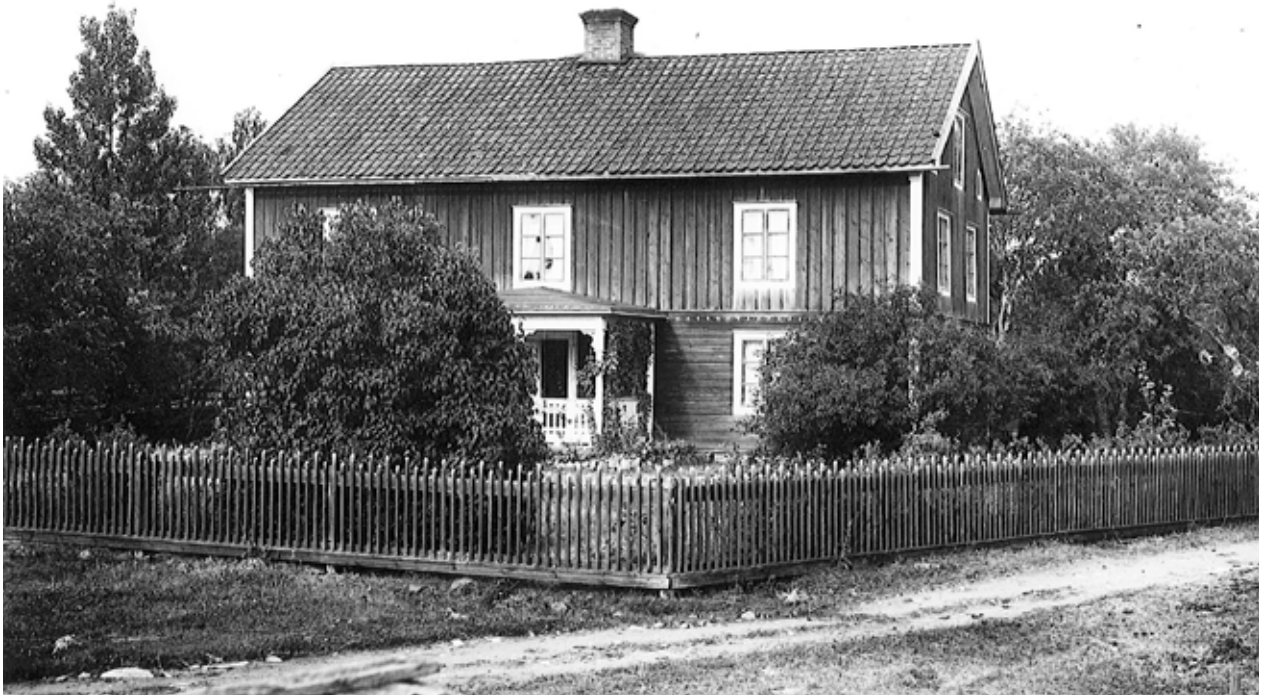
Västra gården byggdes 1877 sedan en äldre stuga för drängar och tillfällig arbetskraft hade rivits (Gustavsson & Kvarning 1976, s. 17). Byggherre var Johan Andersson och hans hustru Tilly (Maria Autilia) Erlandsdotter, vilka tidigare bodde på bytomten i det hus som senare togs över av hans syskon Ketty och Nils. Det nya huset blev en för tiden modern villa med liggande och stående panel och veranda. Huset var rödfärgat med vita fönsterfoder och verandans snickarglädje var också vitmålad.

Sedan Johan dött 1907 ägdes gården av änkan Tilly och sköttes av en arrendator Karl och Hilma Nilsson. Yngste sonen Eugen bodde hemma och kallades lantbruksarbetare, medan de två andra bröderna valt andra yrken (Stensjö 2008, s. 128). Eugen gick Önnerstad lantbruksskola i Skåne 1922 och verkar ha tagit över verksamheten 1923. Hans återfunna (2020) *Lantbrukskalender* från 1923 ger upp-

lysningar om arbetet och vad som odlades på gården, men bara lite om trädgården.

En trädgård verkar ha planterats runt huset från början. Trädgården omgavs, åtminstone på två sidor, av ett staket av kvadratiska spjalor, varannan lite kortare, med topparna sågade i pyramidform. De var rödmålade med vita toppar. Enligt Erik Stensiös foton var trädgården på husets framsida planterad med fruktträd, päron, äpple och klarbär, och en mängd buskar, dels längs staketet och dels i grupper. Syren med ljuslila blommor är den enda som gått att identifiera. Möjligen fanns de två pimpinellrosorna dubbel vit 'Plena' och dubbel gul 'William's Double Yellow' redan då (Gustavsson 2004, s. 125–126, 304). Båda har odlats i Sverige sedan 1800-talet.

Figur 92. Bostadshuset med spjalstaket, syren, solrosor och andra planteringar. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 26.)

Figur 93. Blomrabatt framför Västra gården med sommarastrar och dill. Hönsnät runt. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, KLM glasplåt 131 red.)

Figur 94. Gul ros 'William's Double Yellow'. (Foto Daniel Moberg juni 2019.)

Intill verandan fanns stenkantade rabatter med klät-
tervildvin, kaprifol och slingerkrasse. Mellan bus-
karna skymtar solrosor och pion. Det verkar ha fun-
nits smala rabatter längs husväggarna men även
blomgrupper i gräset. Flaggstången och en dubbel-
grind låg i mittaxeln från dörren.

Trädgården bakom huset (Figur 100) var mer
öppen med enstaka fruktträd och bärbuskar. På en
del ställen gick berget i dagen, så det kan ha varit
svårt att få större växter att ta sig där, men den delen
kan ha använts som en gårdsplan för olika sysslor. På
den östra och södra sidan avgränsades tomten av
täta snår av klarbär och gula plommon.

Uppgifter i Eugens lantbrukskalender talar om att
gräset i trädgården slogs, där fanns gångar med grus,
ett ganska stort odlingsland som gödslades och
skumplöjdes, där odlades potatis, det fanns träd och
bär att skörda. Sammanlagt gjordes 30 dagsverken i
trädgården mellan mitten av april och mitten av juli.
I april-maj arbetade en man tre dagar i veckan, i
juni-juli arbetade två man på lördagarna (betyder
troligen något kortare arbetsdag). 28 maj respektive
1 juni målar Kurt flaggstången (Lantbrukskalendern
1923).

Figur 95. Pimpinellros 'Plena'. (Foto Daniel Moberg juni 2019.)

KÖKSVÄXTER.
ROTFRUKTER.
MORÖTTER.

Sås i rader om 20 cm, för sommar- och 30 cm, för höstsorterna. Frön myllas grunt. Gallras till 5-6 cm, plantavstånd för de mindre och 8-9 för de större sorterna.

	Pris per 10 kg	Pris per 100 kg
Tidiga		
Pariser Driv Mycket smakenrikt, och därför den bästgående av alla. Mycket lämplig till drifning. Formen är nästan rund, längd omkr. 5 cm, tjocklek omkring 6 cm.	12,00	150 20
Guerande (juvel) Smaklösare, vacker, upprätt tjock, avsmalnande nedåt. 10-12 cm. lång och 7-8 cm. tjock. Färgen klarvit, smaken söt. Lämnar röd skiv. Har fin kvalitét. Lämplig för drifning. Mognad något senare än hos de vanliga drivsorterna.	7,00	90 20
Nanteser Något senare än föregående. Avslutad cylindrerform, 12-15 cm. lång och 4 cm. tjock. Till färgen svartvit, utan gula kärnan. Har särdeles fin smak. Lämplig hög- och sensommar-sort.	6,00	90 20
Amsterdamer Med lik Nanteser, men något längre och smalare	10,00	130 20
Londoner torg Lik Nanteser, men är något tjockare upprätt	8,00	100 20
Sena		
Röd Mellanmorot (lunes) Medellång, rikt gult, av älskade färg. Mycket hållbar, lämplig för höstens och vinterns behov.	4,00	60 15
Söt Valery Längre än föregående, har god, söt smak och mycket rik av kvalitet. Den föredras för slakterbehov.	4,00	60 15
PÅLSTERNACKOR.		
Rulavstånd 30 cm., plantavstånd 15 cm.		
Rund Stor Tidig, rund sort. Sommar- och höstplastermark.	3,00	50 15
Student Sen, medellång, jämnt avsmalnande, rikt gult, sort av märkt kvalitet. Synnerligen hållbar, lämplig till vinterförvaring.	3,00	50 15

RÖDBETOR.

Rödbetor till tidigt bruk sås i medio av april, för vinterbetor sås i senare hälften av maj. Raderavstånd ca 30 cm. Gallras till 12-15 cm. i rader.

	Pris per 10 kg	Pris per 100 kg
Plattrund Egyptisk Form plattrund, med slit och jämn yta. Har en höjd av 6-8 cm och en diameter av 10-15 cm. Mörkt, purpurrodt kött. Lite bladfattig och svag bladväxt. Tidig mognad. Mycket hållbar för vinterförvaring, men bör sås sent.	4,00	60 15
Rund Svartröd En plattrund rödbeta med svartvit kött. Tidig.	5,00	70 15
Detroit Nästan rund. Kött smörgrött.	4,00	50 15
Lång Svartröd Jätte Långsträckt, växer till hälften ovan jord, svartvit kött, kraftig bladväxt, hög avkastning.	4,00	50 15
RÅDISOR.		
Nå sin fulla utveckling på omkring 4-5 veckor. Fröet breddas först för hand och myllas till ett djup av 2 cm. Var 14:de dag försynas sådden. Under den varmaste tiden väljes en sval, skuggig plats. För mycket tidigt och mycket sent behov sås rådisor i bäck vår och höst.		
Non Plus Ultra Värdelunda, vacker, rund drivsort, som även odlas i fritt land. Smaklösare, kan skördas redan 21-25 dagar efter sådden. Färg lysande scharlakansröd.	4,00	60 15
Scarlet Gem Med lik Non Plus Ultra, men med vit spets och ej fullt så smårövad.	4,00	50 15
Rund Rosenröd Vitspetsig Värdelunda, rosenröd, tidig sort för odling i fritt land. Hyckel omtyckt.	3,00	50 15
Köpenhamns Torg Vackert rund, med övre hälften rosenröd, nedre hälften vit.	5,00	70 15
Amager Driv Rosenröd oval med vit spets. Lite bladfattig.	4,00	50 15
Halvlång Scharlakansröd Vacker drivsort, som även lämpar sig för odling i fritt land.	4,00	50 15
Halvlång Rosenröd Vitspetsig (Pariser) Mycket vacker sort, lämplig för såväl drifning som frilandskultur.	4,00	50 15
Isstapp En tämligen senare, vit, långsträckt sort med mild smak. Lämpligast för sommarbruk.	4,00	50 15

Figur 97. Husets södra gavel med blomrabatt och fruktträd. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, album sid 2 nedre.)

Figur 96. Eugen gjorde även några anteckningar om grönsaker i Weibulls frökatalog 1922: sen morot 'S:t Valery', palsternack 'Student' och 'Egyptisk plattrund' rödbeta. Dessa sorter skulle vara de bästa. (Foto Frida Persson 2020.)

Figur 98. Trädgården på framsidan med klarbär och dahlia i upphöjd bädd. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, KLM glasplåt 158.)

På foto från slutet av 1930-talet är huset fortfarande rödfärgat med vita detaljer, spjälstaketet verkar också rött men utan vita toppar. Trädgården på husets framsida var inte lika lummig

längre, den innehöll vid denna tid inga växter högre än staketet (Svenska gods och gårdar 1939, s. 101).

Den ekonomiska kartan 1942 visar en oregelbunden trädgård omgiven av en inhägnad hage där Lillstugan står i sydöstra hörnet.

Eugen gifte sig 1939 (förmodligen sedan mamman dött) med Anna, dotter till arrendatorn Karl och

Figur 99. Trädgårdens framsida, dubbelgrind, blomgrupp i kycklingnät och syren. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, KLM N20A.)

Figur 100. Trädgården på östra sidan om huset, med klarbär, krusbär, gullvivor och höns. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, KLM glasplåt 153.)

Hilma Nilsson. Båda var ca 40 år och de fick inga barn. Jordbruket var fortfarande utarrenderat och lades ner 1945 respektive 1951, men Eugen fortsatte med skogsbruket tills egendomen såldes till Vitterhetsakademien (Stensjö 2008, s. 161). Mellan 1939 och 1958 har huset målats om till en ljusare färg och verandan hade byggts om och fått en balkong ovanpå. Även spjälstaketet verkar ha målats om i samma färg som huset (Sveriges bebyggelse 1958, s. 171). Även vid denna tid ser tomten tom ut på framsidan.

Både Acke Carlsson och Lena Svensson (medd.) mindes att på våren var framsidan av trädgården full av krokus vita, ljusblå och strimmiga, men inga mörklila eller gula. De hade även växt in på Lillstugans del av tomten. Det fanns ingen gårdsgård mot Lillstugan då. På den tiden klipptes inte gräset utan slogs. På verandan klättrade vildvin och kaprifol. Eugen hade sagt: ”Ni ska inte vara där ute när åskan går, det är vildvin.” Lenas syster Ulla Karin kom ihåg att där varit mest kaprifol på 1960-talet. Lena trodde det hade funnits en rundel med blommor, och kanske något runt flaggstången. Huset var brunrött på den tiden och verandan var helt vit.

På baksidan stod en plommonlund, det var söta gula ”äggplommon” där, till skillnad från i resten av byn där det mest var blå krikon. Det fanns ett litet odlingsland och en ”vattuhölj” en liten damm, bara en grävd grop utan murade stenkanter. På baksidan fanns inga andra planteringar. Lena kom inte ihåg några betongkanter eller blommor där. Under linden växte kungsängslilja. Hon trodde att Erik Stensjö hade tagit dit dem från Uppsala.

Figur 101. Detalj ur ekonomiska kartan 1942.

I en hage utanför Lillstugans tomt odlade faster Anna jordgubbar och en del vanliga grönsaker. Det var något nytt och speciellt att få en tallrik jordgubbar med mjölk, tyckte barnen. Det växte fingerborgsblommor intill landet i norra kanten.

Eugen och Anna hade sitt stora grönsaksland i "Brötlanna", 100 m bortom platsen för Sara Åstens backstuga, på samma sida i en oregelbunden åker. I övre änden nära vägen odlade familjerna grönsaker, troligen i huvudsak vintergrönsaker som rovor och morötter. Hela byn odlade där och varje familj i byn hade egna rader, enligt vad Jan-Eric hade berättat. (Medd. Lena Svensson, Acek Carlsson.)

I VITTERHETSAKADEMIENS ÄGO

Eugen och Anna skulle få bo kvar under sin livstid. De bodde kvar till 1965, men sedan har gården hyrts ut. Under 1970-talet bodde där två danska sjuksköterskor som arbetade i Oskarshamn (Mona Karlsson muntl.). Hyresgästerna har haft ansvaret för trädgården, förmodligen har de haft olika intresse och kunskaper. Enligt Mona Karlsson skulle det ha funnits så mycket narcisser i trädgården att någon hade grävt upp en del och kastat lökarna längs vägen ner mot byn. De stod där och blommade länge efteråt.

Västra gården var den enda gård som fick behålla spjälstaket på framsidan, men med enklare utformning av spjälorna och helt rödfärgat. Mot Lillstugan (efter 1984) och på tomtens andra sidor stod gårdsgårdar. Vid den senaste fasadrenoveringen har en mörkbrun färg valts med verandorna målade orange.

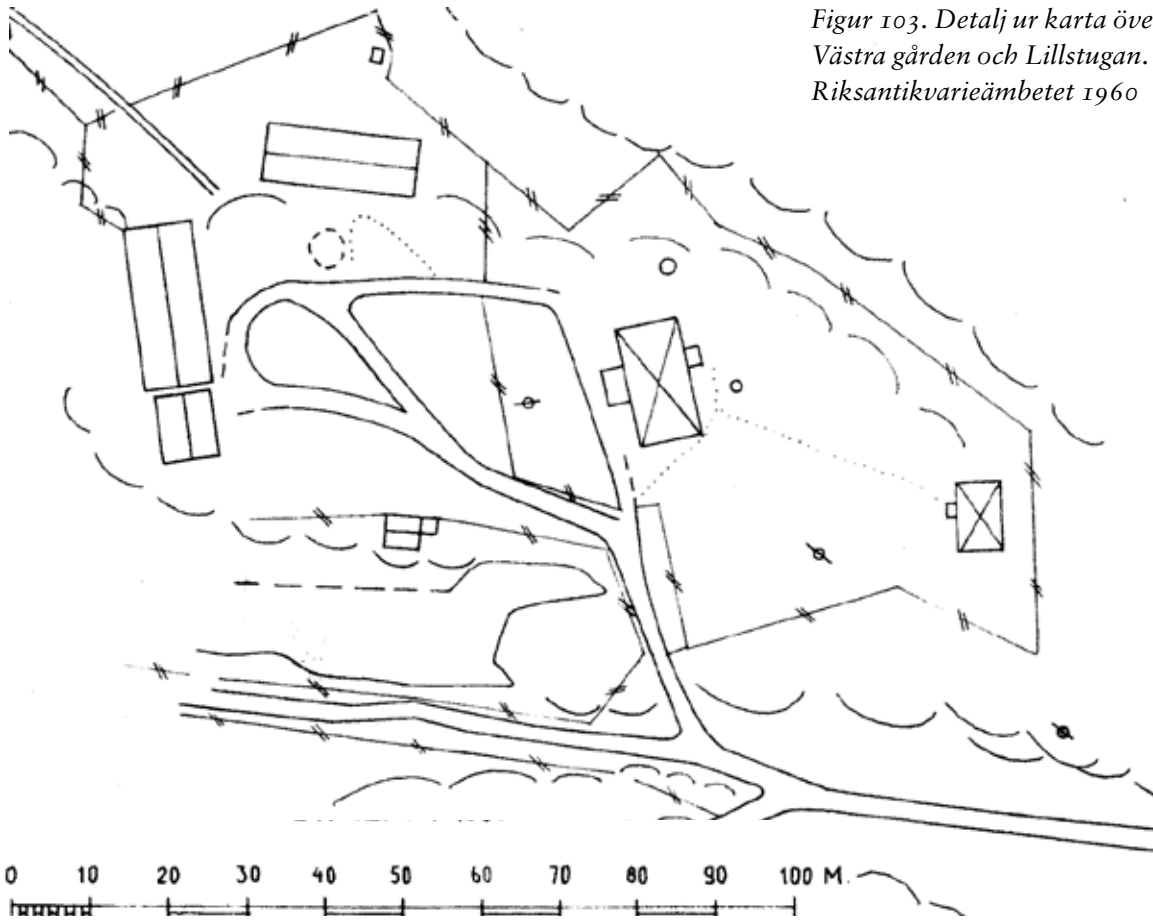
Barbro och Pelle Nordén hyrde Västra gården mellan 1990–2015. Barbro's föräldrahem låg i Högsby, där mamman hade en trädgård på 1950-talet och Barbro hade med sig en del växter därifrån, bondpioner och "löjtnantsbuskar" [löjtnantshjärta].

När de kom dit var trädgården planterad med

Figur 102. Västra gården med nybyggd balkong ovanpå verandan. Vildvinet elegant draperat som en girllang längs väggen. Spjälstaketet förenklat utan vit topp. (Foto Bror Lindström/Alering 7820 1940-tal. Tillhör Erik Alering.)

Figur 103. Detalj ur karta över Stensjö, Västra gården och Lillstugan. Riksantikvarieämbetet 1960

träd, buskar och blomrabatter. På framsidan fanns en flaggstångshållare och de hade haft flaggstången uppe. Bredvid fanns ett stenfäste utan något på, men när Pelle fick ett solur som 40-årspresent placerades det på stenen. Runt stenfästet fanns redan en rundel av kaukasiskt fetblad med rosa blommor.

Längs staketet stod en rad syrener, som blev nedklippta när det nya staketet sattes upp. Syrenerna var mest lila men där fanns någon vit. Dubbel gul pimpinellros kom av sig själv. I den stora lönnen vid grinden hängde de en gunga till barnbarnen. Det växte krokus över hela gräsmattan på framsidan, men de hade blivit färre med åren. Barbro hade planterat en bukettspirea där men den växte dåligt. Det gjorde också den äkta flädern hon satt på andra sidan grinden. Hon satte en japansk zelkova (*Zelkova serrata* 'Variegata') ett litet stamträd med vitbrokiga blad. Hon brukade beskära det lite.

Gräset klipptes med en motorgräsklippare. När hon rensade i trädgården följde lökar ibland med upp och rensat kastade hon ut i kohagarna.

Runt verandan fanns rabatter med mahonia, snödroppar och rysk blåstjärna. På framsidan stod två rosbuskar med dubbla vita blommor med doft. När de dog planterade dåvarande förmannen Evert Bör-

jesson i stället två nyköpta gammaldags rosor 'Rose de Roi' ur Portland-gruppen, dubbla röda doftande. Barbro satte en rododendron, löjtnantshjärta och klematis där. Rabatten längs södra gavlen hade tegelkant och där stod redan bolltistel och kanske akleja.

Barbro hade planterat stormhatt och kinesisk kärleksört.

Längs gärdsgården mot Lillstugans trädgård växte mycket narcisser, gammaldags dubbla påsk- och pingstliljor. De stod blandade en lök här och en där, som om de hade frösatt sig själva. Det fanns också gammaldags röda tulpaner. Barbro planterade en liten tuja hon fått i en julgrupp och den växte sig mycket stor. I den delen stod även ett gammalt äppelträd.

Längre in satte de ett plommonträd 'Victoria', det gav bra med frukt men den var ofta angripen av djur. Vid grinden till Lillstugan fanns snöbär, en stor buske, där stod mycket narcisser och flera rotäktade plommon. Längst in fanns rosa krollilja, en björk och diverse vilda buskar.

Vid husets ingång på baksidan hade Barbro två små rabatter med akleja och "gurkmeja" med blå blommor [gurkört?]. Den tresidiga betongkanten fanns utanför ingången och omkring den växte pärlhyacint. Hon grävde upp där och planterade mer

lökar, tulpaner. Bortom den rabatten satte de ett körsbärsträd, 'Bigarrå'.

På baksidan fanns ett litet odlingsland som Barbro grävde upp. Stockarna de lade dit senare var gamla telefonstolpar. I det planterade hon rabarber, eventuellt hade hon fått den från någon annan trädgård, men hon kom inte ihåg.

I slutningen bredvid landet stod enkla och dubbla pingstuljor, dubbla påskliljor och en krusbärsbuske bland gräs och ogräs ner till en sänka. Där växte det gräs och en vinbärsbuske nära gårdsgården åt norr, mycket pärlhyacinter och lite vintergröna. Hon grävde bort gräset för att kunna sätta upp ett växthus av glas. Bakom det fanns kaprifol som inte doftade så mycket, pimpinellros dubbel vit, rysk blåstjärna och mer pärlhyacint.

I slutningen framför växthuset (den delen som 2019 blivit uppgrävd) hade Barbro planterat bondpioner och "löjtnantsbuskar" från sin mammas trädgård i Högsby. Där växte redan ett stort stånd gula

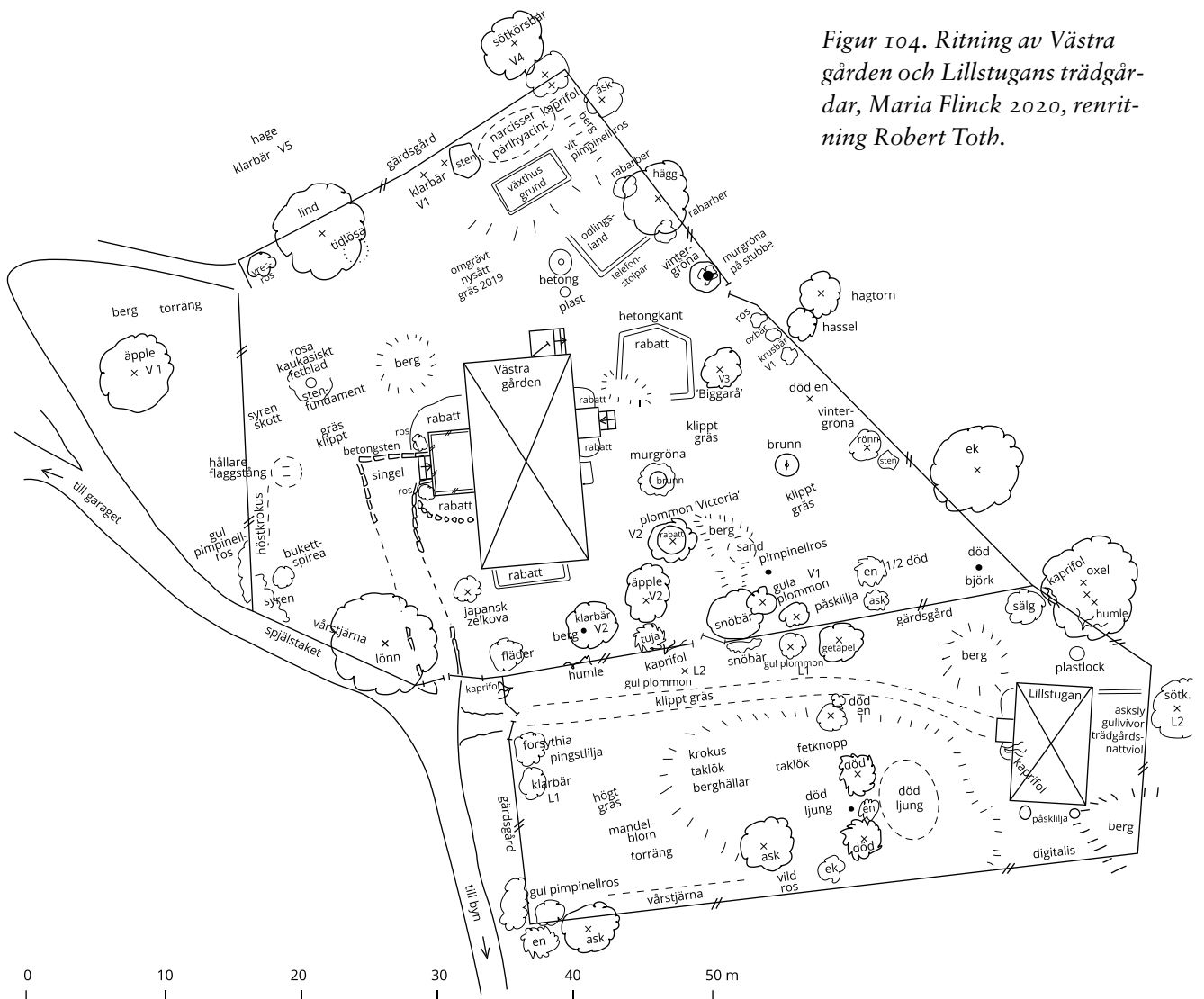
dagliljor. Längs gårdsgården åt norr stod en gammal lind, under den gemsrot och en stor grupp tidlösa.

När de flyttade 2015 tog hon med sig delar av sin mammas pioner och löjtnantshjärtan, och växthuset. De hade inte plats för mer nu.

Platschefen Daniel Moberg med familj bodde här 2018–2019. Det har varit för kort tid att påverka trädgårdens karaktär och innehåll. Daniels hustru Angelika har bidragit med lökväxter och perenner i rabatterna intill huset. Under den perioden grävdes marken utanför norra gaveln upp. Jorden slätades till och nytt gräs såddes. Under sommaren kom små skott av de gamla pionerna upp.

NUTID

Ingången till tomten är från södra sidan genom en dubbel svart järngrind. Ett enkelt spjälstaket, rödmålat, leder från grinden till hörnan och vidare på västra sidan. På övriga tre sidor står gårdsgårdar. Från

Figur 104. Ritning av Västra gården och Lillstugans trädgård, Maria Flinck 2020, renritning Robert Toth.

Figur 105. Lönnen bredvid grinden och rabatterna runt verandan. (Foto Frida Persson 2020.)

Figur 106. Blomrabatt med japanskt prydnadskörsbär på baksidan. I bakgrunden äppelträd och buskar mot Lillstugans tomt. (Foto Maria Flinck maj 2019.)

grinden till verandan går en gång med fin singel, kantad av betongstenar. Intill grinden står en stor lönn med två gungor i. Under lönnen blommar på våren rysk blåstjärna. Framsidan består av en klippt gräsmatta med en bukettspirea, och en flaggstångshållare i mittaxeln framför dörren. Bredvid den står Pelle Nordéns kvarlämnade solur på ett äldre fint arbetat stenfundament. Runt soluret växer en rundel av kaukasiskt fetblad med rosa blommor. Intill staketet finns nedklippta syrener och skott av den gula pimpinellrosen 'William's Double Yellow', samt höstkrokus.

Intill verandan finns stenkantade rabatter med Portlandrosen 'Rose de Roi', rododendron, mahonia, träjon och aubretia samt tulpaner. Till höger om verandan finns en ny rabatt med växter som Ang- elika Moberg och hennes mamma hade satt: två hor-

tensia, fyra klematis, ormöga, gemsrot, kinesisk kärleksört och en hosta med vit kant på bladen, dessutom påsklilja, tulpan, krokus och honungslök.

På södra sidan om grinden står en äkta fläder och en japansk zelkova, *Zelkova serrata* 'Variegata', ett litet stamträd med vitbrokiga blad. Den har blivit populär de senaste tio åren, som ett passande träd för små trädgårdar. I rabatten längs husets gavel fanns flera moderna rosor, bolltistel, stormhatt, akleja, kinesisk kärleksört och samma hosta som på framsidan.

Längs gårdsgården mot Lillstugans tomt växer klarbär, rotäktade gula plommon, en tuja, ett gammalt äppelträd och ett 'Victoria'-plommon, samt snöbär, gul pimpinellros, en halvdöd en och vildrosor. På gårdsgården klättrar vildkaprifol och humle. Marken på södra och östra sidan består delvis av stenhäl-

lar med torktåliga växter som hammarbytaklök, kaukasiskt fetblad, kärleksört och gul fetknopp, dessutom prästkrage, gulmåra, mandelblom och tandrot. En del är planterade, en del vilda.

På baksidan finns två betongbrunnar och en med plastlock. På ömse sidor om köksdörren finns små rabatter med ettåriga blommor. Längs gårdsgården står björk, vildrosor, träjon, rönn, krusbär, oxbär, slån och trädslö, på gårdsgården klättrar murgröna och humle.

Vintergröna växer på marken.

Utanför köksingången ligger en tresidig rabatt med en mängd perenner däribland flera pioner, bergenia, gulltörel, rosor, buxbom, daggekåpa, bolltistel, julros, höstanemon och vårlökar.

Intill står Nordéns Biggaråträd. Ett japanskt körsbärsträd Angelika fått i present tog familjen med sig vid flytten. Bredvid finns ett litet köksland kantat av stockar. Det innehöll 2019 potatis, rabarber, jordgubbar, timjan, gräslök, sättilök och diverse sådda grönsaker. Bakom landet står en stor hägg och rabarber.

I nordöstra hörnet finns en grund av betong där Nordéns hade sitt växthus. Bakom är ett snår av ett dött krusbär, vildros, akleja, äkta kaprifol och vit

dubbel pimpinellros 'Plena'. På våren blommor enkel och dubbel poetnarciss och pärlhyacint.

Slänten upp mot husets norra gavel var nysådd och några små skott av pion stack upp ur jorden. Längs norra gårdsgården står klarbär, skogslök, rosa tulpaner och sporrslök akleja och på en stor sten växer taklök och kaukasiskt fetblad. En liten iris var nästan kvävd av högt gräs. Längre upp åt väster står en gammal lind och under den växer gemsrot, en stor grupp tidlösa och rysk blåstjärna. Längst upp vid den trasiga grinden i nordvästra hörnet står en vresros med enkla rosaröda blommor.

SAMMANFATTNING

Målsättningen för kulturresevatet är att visa tidsperioden omkring 1900. I denna trädgård har växter både försvunnit och tillkommit sedan dess.

Framsidan av trädgården var i början av 1900-talet lummig men växtligheten verkar ha blivit nedklippt vid flera tillfällen sedan slutet av 1930-talet. Flaggstång fanns 1923. Det nuvarande soluret var en present vid en jämn födelsedag efter 1991, men solur blev vanliga trädgårdsprydnader från 1950-talet. Solur tillverkades i Gnosjö och såldes av kringgåkande försäljare (Londos 1998, s. 34–36). Stenfundamentet kan tidigare ha burit ett solur eller annan prydnad.

Figur 107. I nordöstra hörnet finns pingstliljor, vit pimpinellros och pärlhyacint. (Foto Frida Persson 2020.)

Innehållet i rabatterna verkar vara från 1980–1990-talen, men en del växter kan vara betydligt äldre. Svårigheten är att utan tydliga källor reda ut vilka som kommer från vilken tid.

Omgrävningen av marken på norra sidan kan också ha utplånat växter, som inte orkar komma tillbaka som pionen gör.

Buskagen längs kanterna med rotäkta fruktträd, blandade lövträd, enar och buskar av olika slag verkar vara i ett tidigt stadium av igenväxning. En del sly borde ha tagits bort för flera år sedan, buskar som brer ut sig (snöbär och slån) borde ha hållits tillbaka. Samtidigt har vissa buskar, syrenen och den gula pimpinellrosen på framsidan, klippts ner helt.

Den här trädgården har ingen tydlig karaktär, heller inga tydliga tidsskikt i planteringarna. Det källorna visar är en trädgård som varit odlad med potatisland, ympade och rotäkta fruktträd, bärbuskar, syrener och andra prydnadsbuskar. Grusgångar och eventuellt en grusplan har funnits runt huset. Vildvin, kaprifol och slingerkrasse har klättrat på verandan. Rabatter har anlagts före 1960 runt väggarna. Gräset har slagits fram till 1965, vilket givit ett inslag av vilda blommor som lever kvar i kanterna. Lökväxter som narcisser, krokus och rysk blåstjärna växer i gräset, en del har det funnits mer av än det gör nu.

MÅLSÄTTNING OCH ÅTGÄRDER

Det långsiktiga målet med åtgärder och skötsel ska vara att bevara eller återställa det som fanns i trädgårdarna i reservatet omkring 1900. I denna trädgård får tidsramen bli lite vidare, eftersom Eugen och Anna Stensiö bodde här från 1939 till 1965. Deras idéer om trädgård behöll de troligen hela livet. Det är de senaste decenniernas tillägg som behöver tas bort och äldre skötsel av gräset återinföras med anpassning till lökväxterna.

Fortsätt identifiering av narcisser och andra växter.

Återställ grusgångar runt huset, eventuellt en grusyta runt hela huset. Försiktiga grävningar runt huset kan kanske visa ett gruslager och hur gångarnas underbyggnad såg ut. Ta bort singel och marktegel.

När staketet behöver bytas ut nästa gång återställs den gamla formen med kvadratiska spjälor av olika längder, med pyramidformade toppar vitmålade. Färgen på staketet bör vara rött. Sätt tillbaka dubbelgrinden i mittaxeln. Återställ lummigheten på framsidan, i första hand syrener lila och några vita, samt gul pimpinellros längs staketet. Ta bort bu-

kettspirean. Gräset på framsidan kan klippas eller slås, men inte förrän krokusarna har vissnat. Den ryska blåstjärnan kan behöva hållas tillbaka för att inte ta över.

Ta bort zelkovan (eventuellt sälj den, det är ett fint träd), flädern, tujan och alla döda träd. Ta bort gårdsgården mot Lillstugan och alla klängväxter där. Kaprifolen flyttas till verandan.

Ta bort alla växter ur rabatterna utom de som nämns nedan.

Återställ de stenkantade rabatterna vid verandan. Plantera tillbaka vildvin och kaprifol, slingerkrasse sås varje år. Snödroppar kan få vara kvar. Alla andra växter tas bort.

Återställ rabatten vid södra gaveln med bolltistel och andra gamla växter som nämns från denna trädgård: gemsrot, pioner (identifiera sorter), gul daglilja, iris (vet ännu inte vilken sort), solrosor. Aklejan tas bort för säkerhets skull, ersätts med fröplantor från Gårdstomten och Tittis. Löjtnantshjärta och trädgårdsnattviol fanns i Erik Stensiös herbarium och kan planteras här.

Ta bort murgrönan under klarbären och på en brunn.

Gallra och välj ut nya skott av klarbär och gula plommon, som kan få ta mer utrymme i sydöstra hörnet. Påbörja beskärning av de övriga fruktträden: äpple oidentifierat, plommon 'Victoria' och körsbär 'Biggarå' (behöver identifieras). Ytterligare ett eller två äppelträd och ett päron kan planteras på framsidan där det finns tillräckligt jorddjup.

Flytta narcisser från hagarna och plantera tillbaka runt kanterna. Gräset där slås när bladen har vissnat.

Om krusbäret på östra sidan har goda bär, så föröka det.

Ta bort betongrabatten. Den fanns inte där på 1950-talet men hade kommit dit 1990. Växterna där tas bort, men pioner av gamla sorter, daglilja om det är den vanliga gula, bolltistel, påsklilja ev. 'Emperor' flyttas till rabatten vid södra gaveln. Om krokus och pärlhyacint är av de sorter som redan finns i trädgården flytta dem dit. Blir det för mycket växter över kan en rabatt anläggas vid norra gaveln också. Stormhatten flyttas till Erik Peterssons hus på Gårdstomten.

Kökslandet, ta bort telefonstolparna, troligen arsenikbehandlade. Om jorden inte innehåller gift kan det användas till odling av ev. hyresgäst. Rabarber flyttas till Lillstugan.

Nordöstra hörnet täck över växthusgrunden med

jord. Ta vara på kaprifolen och den vita pimpinellrosen. Kaprifolen flyttas till verandan och den vita pimpinellrosen till staketet på framsidan. Fler narcisser av de sorter som finns här kan flyttas hit. Plantera ett nytt krusbär och vinbär igen.

Gärdsgården på norra sidan har gått på annat sätt tidigare, se Figur 103. Sträckningen kan återställas nästa gång gärdsgården ska bytas. Kanske var det här i sluttningen som potatislandet låg? Det måste ha varit så stort att det gick att köra med häst. Behåll klarbären och fingerborgsblommor i den delen.

Klarbäret vid stora stenen gallras och nya skott dras upp, även utanför gärdsgården. Behåll taklöken.

Under gamla linden, plantera om tidlösagruppen, sprid lökarna lite. Bevara gemsroten.

Grunden i nordvästra hörnet lagas. Vresrosen sköts så den överlever, men inte börjar sprida sig.

Om så önskas kan man återuppta odling av jordgubbar och grönsaker i hagen utanför. Grövre rotfrukter odlas däremot i Brötlanne.

Vårdprogram för Lillstugan

HISTORIA

Lillstugan bör ha byggts på 1870-talet, samtidigt med att den gamla drängstugan revs för Västra gårdens bygge. Eller enligt Gustawsson & Kvarning 1976, (s. 17) är det en stuga som flyttats från Lindbäckshorvan på 1890-talet. När den brandförsäkrades 1893 kallades den statbyggnad (Johansson & Jonsson 2016, s. 22), alltså en bostad för statare, vanligen ett gift par som arbetar i jordbruket, hon med mjölkning, han med åkerodlingen och allt annat som behöver göras.

Lönen betalades dels i pengar, dels i natura dvs matvaror, men också i utsädespotatis och ett land att odla i. Vid stugan finns väldigt lite odlingsbar jord, tomten består till största delen av en bergshäll. Men

Figur 108. Gärdsgård och grind in till Lillstugan från hagen. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 28.)

mark för potatis- och eventuell annan odling kan ha legat längre bort.

Ekonomiska kartan från 1942 (Figur 111) visar stugan utan egen tomt, liggande i hagen närmast runt Västra gårdens trädgård.

Erik Stensiös foton visar tomten mot beteshagen avgränsad med en gärdsgård i sicksack på bara berget. En spjalgrind ledde in vid stugans södra gavel. På baksidan nedanför kökstrappan stod ett bestånd rabarber. I övrigt omgavs stugan av en, tall, björk och sötkörsbär. På framsidan dominerade berget och torr gräsäng.

På 1940-talet bodde Anna Stensiös mor, Hilma Nilsson, i Lillstugan fram till sin död omkring 1950. Efter det använde Anna stugan när hon vävde tras-mattor och på somrarna flyttade hon och Eugen ut dit som till en sommarstuga (medd. Lena Svensson).

Figur 109. Köksingången med trappa, rabarber intill. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, låda 7, kuvert 35.)

Figur 110. Lillstugans framsida med familjen utanför. (Vitterhetsakademien, foto Erik Stensiö, KLM N 27D.)

I VITTERHETSAKADEMIENS ÄGO

Eugen och Anna Stensiö skulle få disponera Västra gården med Lillstugan under sin livstid. De bodde kvar till 1965 men sedan har Lillstugan hyrts ut (Stensjö 2008, s. 161–163).

Henning Karlssons båda döttrar bodde några år var i Lillstugan efter att de gift sig, Kerstin och Thomas från 1977 till 1979 och sedan Mona och Håkan fram till 1984.

När Kerstin flyttade in växte en gul klätterros i rabatten till vänster om dörren. De planterade ett löjtnantshjärta där. Intill grinden stod en forsythia. Gräset slog de med lie. På berget växte flera sorters taklök och fetknopp, samt små tallar i skrevorna.

Figur 111. Detalj ur ekonomiska kartan 1942.

Figur 112. Trädgård under djup snö, bara träden syns 1977–1979. (Tillhör Kerstin Qvarnström.)

Figur 113. Håkan på hällmarken med en campingmöbel i bakgrunden 1979–1984. (Tillhör Mona Karlsson.)

Enstaka vita nattviol, krokus och kungsängsliljor fanns i gräset mot Västra gården. Under oxeln odlade lite grönsaker och vid södra gaveln några tomatplantor.

Mona och Håkan fortsatte odla grönsaker: morot, rödbeta, sallat, spenat, kanske dill och persilja. Den gula klängrosen hade försvunnit men ockuleringsunderlaget, en vildros, stod kvar tillsammans med löjtnantshjärtat och silverarv i kanten. På andra sidan dörren växte en skogskaprifol i en bädd där jorden hölls kvar av en rad lösa tegelstenar. Mona

planterade violviva, tulpaner och köpta påskliljor i rabatten på södra sidan (Mona Karlsson muntl. och Kerstin Qvarnström e-post).

Vanlig taklök har förr odlats på torvtak som magiskt skydd mot blixtnedslag, så den kan ha funnits i byn länge. Övriga taklökar och stor fetknopp kan ha kommit dit med någon som varit intresserad av stenpartiväxter. Från 1930-talet och framåt propaganderades i trädgårdstidningar för att man skulle anpassa växtvalet efter platsens förutsättningar. Lena Svensson kommenterade fetbladsväxterna och fetknoppen i Tittis trädgård med att sådana stenpartiväxter var populära då på 1940-talet. Eftersom familjerna var släkt kan fetbladsväxterna i de två trädgårdarna ha ett samband med varandra. Bergspartier planterade med alpina växter och torktåliga fetbladsväxter var mycket populära till och med 1960-talet.

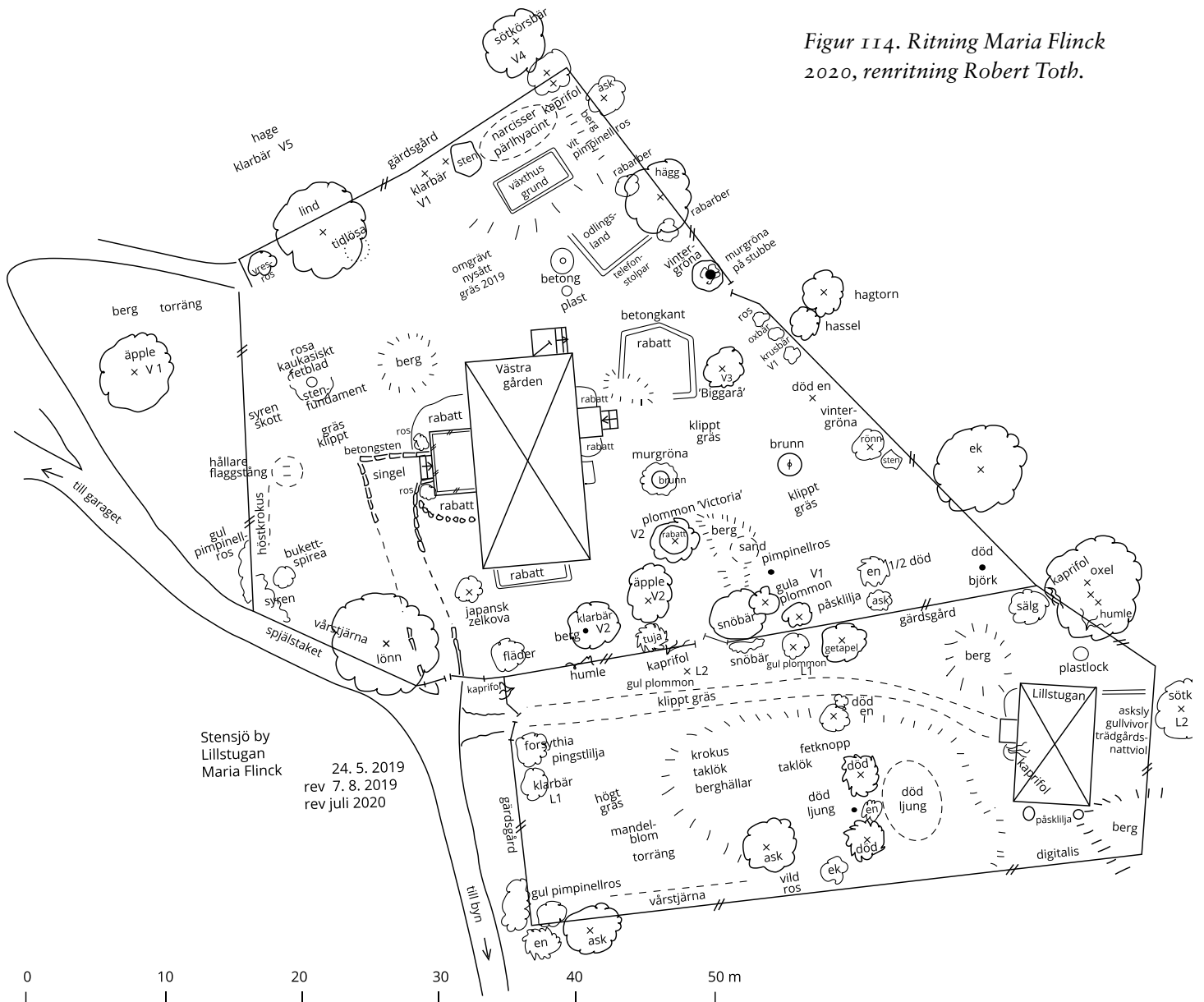
På 1970-talet stod klarbär, gula plommon, ek, tall och getapel som en gräns mot Västra gårdens trädgård. Någon gång efter 1984 sattes en ny gårdsgård upp runt hela tomten, även mot Västra gårdens trädgård. Läget på gårdsgården verkar vara närmare stugan på södra sidan jämfört med hur det såg ut på Eriks Stensiös foton.

NUTID

Tomten består till hälften av hällmark och hälften ängsmark. Gräset klipps från grinden till stugan. Tomten omges av gårdsgård på alla sidor och gränsar i norr till Västra gården.

Innanför gårdsgården vid grinden står forsytia, kaprifol, klarbär, vildros och en grupp pingstliljor. I

Figur 114. Ritning Maria Flinck 2020, renritning Robert Toth.

Figur 115. Lillstugan, torr hällmark i förgrunden. (Foto Maria Flinck maj 2019.)

Figur 116. Klippt gång från Lillstugan, i bakgrunden Västra gården. (Foto Maria Flinck maj 2019.)

Figur 117. Baksidan med en smal bit mark innanför gårdsgården. (Foto Maria Flinck maj 2019.)

sydvästra hörnet växer en dubbel gul pimpinellros (mer korrekt Foetida- gruppen) 'William's Double Yellow' (Gustavsson 2008, s. 304), samma som finns på Västra gårdens tomt. Längs södra gårdsgården växer liten vårstjärna (*Scilla sardensis*) på en större yta (ID Karin Persson). Den har odlats i Sverige sedan slutet av 1800-talet och sprider sig snabbt om den trivs.

Längs gårdsgården mot Västra gården står buskar som finns på båda sidor om tomtgränsen: gula plommon, klarbär, snöbär, slån och på gårdsgården klättrar humle och vildkaprifol. Den gamla getapeln är stor och har en utpräglad form i sitt växtsätt. Bland buskarna står lite pingstlilja 'Actaea', vilken började säljas omkring 1930 (Persson 2010). Längs östra gårdsgården finns äkta kaprifol, humle och strax

utanför en flerstammig oxel. I den delen växer lite kungsängslilja och liten vårstjärna. Enligt Lena Svensson skulle det ha funnits kungsängslilja i Västra gårdens trädgård på 1940-talet och hon trodde det var Erik Stensiö som tagit den med från Uppsala (medd. Lena Svensson).

I gräset växer många torktåliga blommor som blåeld, gråfibbla, gulmåra, renfana, rölleka med rosa blommor och bergssyra. Intill berghällarna är det torrare och gräset klenare, men där trivs mandelblom, backlök, käringtand, harklöver, guldklöver, kattfot och ängssyra. På hållarna växer spindelvävstaklök, Hammarbytaklök, vanlig taklök och stor fetknopp (samma som i Tittis trädgård). Tidigare har funnits ett stort bestånd av ljung, men dog av torkan 2018. Två döda enar står där men det är liv i en liten.

Rabatten t.v. om dörren innehåller två rosor 'The Fairy', mycket populär de senaste decennierna, samt en vildros, troligen ockuleringsunderlag till en död ros. Till höger om dörren växer en stor vildkaprifol och ett mörkt kungsljus (*Verbascum nigrum*). Vid södra gaveln står tre grupper påskliljor (de som Mona Karlsson planterade), fingerborgsblommor och självsådda penséer. Vid husets baksida sida står tätt med gullvivor och trädgårdsnattviol. Utanför den norra gaveln hade marken nyligen blivit uppgrävd och där finns en brunn med plastlock.

SAMMANFATTNING

Målsättningen för kulturresevatet är att visa tidsperioden omkring 1900. Av planterade växter kan den gula pimpinellrosen vara från den tiden. Den kommer sannolikt från trädgården vid Västra gården. Om pingstliljorna visar sig vara av de gamla sorterna som finns i byn och på torpen, så är de värda att bevara. De nyare påskliljorna i rabatten vid huset tillhör ett mycket senare tidsskikt och behöver tas bort.

Rotäkta gula plommon och klarbär är samma gamla sorter som i resten av byn. Getapeln har självstått sig, eller spridits med fåglar som äter de svarta bären. Den växer långsamt så flera generationer har om inte odlat den så skyddat den för att ha den kvar.

Till andra hälften av 1900-talet hör troligen stor fetknopp och taklöksarterna, samt lilla vårstjärnan. Rosen 'The Fairy' har planterats efter 1984. Kaprifolen vid dörren är äldre än de på gårdsgårdarna, vilka enligt Mona Karlsson hade kommit dit under de senaste åren. Humlen kan vara inflyttad efter 1960 från de gamla humlegårdarna som Erik Stensiö pekade ut, men det är osäkert.

Tomten får sin karaktär av den bevarade hällmarken och torrängen med deras speciella flora. Detta fanns redan här när stugan byggdes och som alla generationer boende har bevarat och kompletterat.

MÅLSÄTTNING OCH ÅTGÄRDER

Det långsiktiga målet med åtgärder och skötsel ska vara att bevara eller återställa det som fanns i trädgården omkring 1900. Det betyder att en del senare växter kan behöva tas bort. Det gäller att vara säker på växternas planteringstid så inget tas bort som borde varit kvar.

Om tomten ska visa situationen omkring 1900 behöver köksdörren och trappan sättas tillbaka, kanske i form av en blinddörr. Ett rabarberstånd planteras intill. Gårdsgården på södra sidan behöver flyttas till en äldre position och en spjälgrind sätts in. Gårdsgården mot Västra gården rivs och klängväxterna tas bort, som gränsmarkering får buskarna stå kvar och eventuellt bre ut sig om det är nödvändigt: klarbär, gulplommon, snöbär, slån och getapeln.

Den senare förökas med bär så nya plantor finns när det gamla trädet faller.

En gång från grinden till huset hålls klippt. Torrängsfloran bevaras bäst med slätter av gräs och örter, medan hällen lämnas bar. Jord kommer att samlas där och växter rota sig, men återkommande torra somrar tar död på många växter och då spolans myllan bort av regn. Även om en del fetknopp och taklökar kan var sent inplanterade kan de vara kvar eftersom de är så väl anpassade till platsen. De hör fortfarande till familjen Stensiös tid på platsen. mer slitage på hällmarken bör uppmuntras.

Pimpinellrosen behålls liksom pingstliljan, kungsängsliljan och lilla vårstjärnan. Övriga moderna planterade växter tas bort, medan de vilda får stå kvar, till exempel gullvivor, trädgårdsnattviol och fingerborgsblomma. Blommorna i rabatterna vid stugan tas bort utom vildkaprifolen.

Sara Åsten, f.d. backstuga

HISTORIA

Vid det som nu kallas Skogsvägen, ca 200 meter ut från Västra gården ligger resterna av en backstuga, som fanns mellan 1860 och 1900. Där bodde fattighjonet Peter Olsson Åsten (1798–1869) och hans dotter Sara Maria (1835–1909). Han hade även två andra döttrar Kristina Elisabet och Klara som arbetade som pigor i trakten (Stensjö 2008, s. 207). Efter faderns död bodde Sara ensam kvar i backstugan. Hon arbetade som piga på Stensjö gård. Att arbeta som piga gav vanligen inte en lön som räckte till att ha eget hushåll, så hon hade kanske en biinkomst?

Hembygdsföreningen har satt upp en skylt med namnet "Sara Åsten" för att markera platsen. Det ska ha funnits ytterligare en eller två backstugor på Stensjös mark. Uppgifterna kommer från en torpin-

ventering hembygdsföreningen gjorde för omkring 25 år sedan. De historiska källorna var gamla kartor och kyrkoböcker från 1700- och 1800-talen. Anders Rotviker berättade att det har växt "Kejsarkronor" på platsen. Inget foto av backstugan har hittats.

NUTID

De växter som markerar att där funnits en bostad är ett dött äppelträd, och ett körsbärsträd med lite liv kvar i en gren. I det höga gräset växte såpnejlikor med dubbla blekrosa blommor och det stod en brandgul lilja i blom. Liljan har förvildat sig till andra sidan vägen, längs gårdsgården och inne i hagen stod flera exemplar av brandgul lilja. Den finns även vid Tittis och har växt vid Kettys stuga.

Såpnejlikan var förr en medicinalväxt men dess rötter innehåller också tvålämnen som användes att tvätta växtfärgade ylletextilier med (Svanberg 1998,

Figur 118. Platsen där backstugan stått, kvar är ett dött äpple, ett körsbär, brandgul lilja och såpnejlika. (Foto Maria Flinck 2 juli 2020.)

292). Vi har i byn i övrigt bara hittat en enstaka planta såpnejlika utanför staketet till Västra gården. Kanske odlade Sara såpnejlika för att använda i sitt arbete som piga? Eller åtog hon sig fintvätt?

MÅLSÄTTNING OCH ÅTGÄRDER

Målsättningen för kulturresevatet är att visa tidsperioden omkring 1900. Åtminstone fram till 1900 var backstugan bebodd. Det långsiktiga målet med åtgärder och skötsel ska vara att bevara eller återställa det som fanns i trädgården omkring 1900. Även om inte backstugan rekonstrueras, skulle ett par bilder av en backstuga, exteriör och interiör, från samma tid ge besökare en idé om miljön. Om det finns hörnstenar eller andra spår av byggnaden bör de friläggas så de syns.

Om körsbäret är rotäkta, försök få upp ett nytt rotskott, alternativt plantera dit ett rotskott från ett annat bestånd. Plantera ett nytt äppelträd, en kärnsådd är troligast. Dokumentera och identifiera eventuella vårblommor. Gräset på platsen slås, men alla liljor ska skyddas.

Såpnejlika behålls, men får inte sprida sig till andra platser där den kan bli ett aggressivt ogräs. Såpnejlikans rötter kan användas vid program om textilier och tvätt.

Figur 119. Såpnejlika 24 augusti 2020. (Foto Frida Persson.)

Torpet Grönskog

Resterna av torpet Grönskog ligger långt bort i skogen på Skrikebos utmark. Torpet var i bruk 1825–1935. Bostadshuset är borta men en ladugård och en jaktbod finns kvar. Grunder finns kvar av stugan och ett uthus. I ena änden av gårdstomten finns grindstolpar och en stenrad där en gårdsgård har stått (Ljung 2018, s. 37).

NUTID

Bebyggelsen låg på en bergsplatå med planteringar i skrevor och vatten i andra hålor. Syrener växer i grupper, olika frodiga beroende på växtplats. Här och där står sötkörsbärsträd och en apel. I syrensåren och under körsbärsträden står ruggar av fyllda

påskliljor troligen *Narcissus pseudo-narcissus* typ 'Van Sion' och fyllda pingstliljor troligen *Narcissus poeticus* typ 'Plenus'. Här finns även pärlhyacint, en grupp engelsk klockhyacint, *Hyacinthus non-scripta*, brandgul lilja och mycket skogslök (ID Karin Persson). Skogslöken tolkar Tomas Ljung som rester av en odling (Ljung 2018, s. 38).

Under ett körsbärsträd finns en matta av vintergröna och bland syrenerna på kanten av bergsplatån växer en stor grupp såpnejlika. På berget finns även gul fetknopp, slån, hallon och smultron.

Bortom ladugården i vinkeln mellan en bergvägg och resterna av gårdsgården är marken lägre och fuktigare. Där växer mängder av lökväxter i stora ruggar (ID Karin Persson):

- pingstlilja, fylld *Narcissus poeticus* typ 'Plenus'
- pingstlilja, enkel *Narcissus poeticus* 'Recurvus'
- pärlhyacint

Figur 120. Pingstliljor, fyllda och enkla, på Grönskog. (Foto Frida Persson 27 maj 2020.)

Antalet lökgrupper och den rika blomningen gör att man kan undra om detta varit en odling för avsalu? Kanske plockades buketter för att säljas till blomsteraffärer eller på marknaden i Oskarshamn. Någon som bott här måste ha varit intresserad av blommor och planterat även ovanligare lökar som den engelska klockhyacinten, vilken enbart är härdig i södra Sverige.

Alla dessa blomsterlökar har odlats i Sverige sedan andra hälften av 1600-talet (Martinsson & Ryman 2007). De började spridas i odling under 1700-talet på herrgårdar, prästgårdar och i städer. Påsk- och pingstliljor, men också brandgul lilja förvildade sig redan på 1700-talet. De har förmodligen kommit till torpens trädgårdar genom personer som arbetat vid större gårdar och fått ta med sig lökar hem (Persson 2007, 2010, Svanberg 2004).

MÅLSÄTTNING OCH ÅTGÄRDER

Målsättningen för kulturreseptat är att visa tidsperioden omkring 1900. Det långsiktiga målet med åtgärder och skötsel ska vara att bevara det som finns kvar av trädgården och kulturväxterna.

Det största hotet mot växterna vid Grönskog är vildsvin. De besöker platsen och bökar upp lökar och såpnejlika. De verkar inte äta narciss- eller liljelökar men om de bökas upp och torkar i solen kommer de att dö. Frida Persson har försökt rädda dem genom att flytta alla lökar hon hittat ovanpå marken till ett land vid Västra gården. Det är dock ingen långsiktig lösning för Grönskogs trädgård. Om vildsvinen fortsätter sin framfart kommer resterna av trädgården att minska snabbt för att försvinna helt så småningom.

Lundintorpet

Torpet var bebott från 1870 till omkring 1935 (Ljung 2018, s. 30). Inget äldre foto är känt. Allt som är kvar av torpet i dag är spisröse och grundstenar. Tomten ligger på en höjd vid vägen och är tämligen igenvuxen med grovt gräs och sly. Närmast runt huset är marken plan och där finns stora bestånd av kvarstående trädgårdsväxter, bland annat narcisser av olika slag. Dessa har uppmärksammats av människor i trakten. Mats Jonasson berättade att hans föräldrar på 1960-talet brukade göra en utflykt dit varje vår när påskliljorna blommade (medd.).

NUTID

Vid husruinen finns en samling växter som tidigare kan ha varit en rabatt:

Figur 121. Grupp med pingstliljor, olika mycket fyllda blommor. I förgrunden blad av skomakariris. (Foto Frida Persson 1 juni 2020.)

- påsklilja med fylld krona, grönaktig, troligen *Narcissus pseudo-narcissus* typ 'Van Sion'
- pingstlilja enkel *Narcissus poeticus* 'Recurvus'
- pingstlilja fylld *Narcissus poeticus* typ 'Plenus'
- pingstliljor halvfyllda, de kan vara fröplantor eller utarmade lökar på grund av näringsbrist (ID Karin Persson)
- pärlhyacint

Alla dessa lökväxter finns i flera trädgårdar i Stensjö. De kan ha kommit till byn från andra större trädgårdar i trakten och sedan har byborna bytt med varandra.

Där finns också skomakariris, *Iris aphylla*, på en yta av ca 1 kvm. Den är dock insnärjd i grovt gräs och behöver rensas fram om den inte ska kvävas. POM (Programmet för odlad mångfald) har fått in ett femtontal tips om denna iris, som alltid är mörkt lilablå med vitt skägg. Den vid Lundintorpet har dock raffinerade lila toppar på det vita skägget! De

berättelser som kommit in till POM visar att detta var en perenn som aldrig har köpts, utan den delades och gavs i present till vänner, grannar och släktingar. En del kvinnor fick den med från sitt föräldrahem när de gifte sig. Skomakariris har odlats i Sverige sedan andra hälften av 1600-talet, men den har konstigt nog inte funnits med i plantskolekataloger förrän en bit in på 1900-talet (Oskarsson 2007, Martinsson & Ryman 2007, s. 136). I Stensjö finns skomakariris även vid Gråstugan.

På resten av planen runt husruinen finns massor med gullvivor. Krusbärsbuskar växer här och där. Enligt Mats Jonasson hade de stora gröna goda bär (medd.). De befintliga buskarna har inte haft bär 2020.

I området på och runt kullen växer många vilda blommor som: vitsippa även med mörkt rosa och blå blommor, blåsippa, gökärt, vädd, stor blåklocka och olika slags ormbunkar.

Bland slyet av lövträd finns också björnbär och slån, vilka bidrar till igenväxningen.

MÅLSÄTTNING OCH ÅTGÄRDSFÖRSLAG

Målsättningen för kulturreseptet är att visa tidsperioden omkring 1900. Det långsiktiga målet med åtgärder och skötsel ska vara att bevara det som finns kvar av trädgården och kulturväxterna.

Rensa bort slyet, men låt några större träd växa upp. Rensa bort det grova gräset där blommorna växer, sköt ytan med slätter efter att narcissbladen vissnat. Irisen får inte slås av. Rensa runt krusbären och, om de visar sig ha goda bär, föröka dem med avläggare. Var uppmärksam på om det dyker upp fler intressanta växter under rensningen.

Åtgärdsförslag för hela byn

FÖR STENSJÖ BYS trädgårdar rekommenderar jag att åtgärda eftersatt underhåll av befintliga planteringar och mindre ingrepp för att återställa det som tagits bort eller dött sedan 1960.

Generellt kan man säga att vid stora ingrepp i en trädgård riskerar man alltid att förlora något. Framför allt gäller det vid rekonstruktioner, ju mer originalmaterial som tas bort desto mindre finns kvar att studera och forska om för framtida generationer. Det bästa för en trädgård är kontinuerlig och kunnig skötsel, om det inte går att upprätthålla skötseln efter ett ingrepp är det ibland bättre att låta trädgården vara. Då kommer förstörelsen att fortsätta och allt fler växter förloras men oftast i långsam takt. Om man gör en restaurering eller rekonstruktion och sen inte sköter trädgården så som den behöver förstörs både det gamla som finns kvar och det nyplanterade. Det betyder en förlust av originalmaterial och förlust av pengar och tid förutom risken för uppgivenhet hos ägare, förvaltare, personal och besökare.

Det viktigaste innan man börjar med något i en gammal trädgård är att den framtida långsiktiga skötseln är planerad och budgeterad. Nu finns en trädgårdsmästare på 75% arbetstid från 2021. Nya odlingar och åtgärder måste göras i den takt trädgårdsmästaren har tid, att inte bara utföra nya planteringar, utan också att hinna sköta det som finns bevarat och det som nyanläggs vartefter.

ÅTGÄRDA EFTERSATT UNDERHÅLL:

Ta bort kirskål och andra aggressiva ogräs (påbörjat, men kräver fortsatt arbete i flera år). Återuppta slåtter på gräsmark kring bostäderna (påbörjat 2019, ytorna kan behöva justeras).

Regelbunden beskärning av befintliga äppel- och päronträd. Påbörjat av Sven Plasgård 2019, planerat att fortsätta följande år.

Skydda ett urval av unga skott av rotäktade klarbär, plommon och krikon för att föryngra bestånden.

Rensa kring krusbärsbuskar och andra bärbuskar (påbörjat 2020) och fortsatt håll utkik efter fler bär-

buskar. Avsmaka krusbären vartefter, om nödvändigt efterlysa bättre gamla sorter eller leta i andra trädgårdar i trakten.

Skydda narcisser, pepparrot, aklejoj, brandgul lilja, iris m.fl. trädgårdsväxter i gräset/ogräset. Dela och föröka täta bestånd.

ÅTERSTÄLLA DET SOM FÖRSVUNNIT:

Kål- och grönsaksland, odlingen återupptas på Gråstugans tomt 2021 i Stugulyckan och i lilla kålgården = plantlandet. OBS! staket behöver sättas upp först så det inte blir nedtrampat.

Återplantera äppel- och päronträd, i första hand av belagda äldre sorter (ID Sven Plasgård). Trädskola anläggs.

Återplantera försvunna bär- och prydnadsbuskar, föröka befintliga buskar i byn och i trädgräddor i närheten.

Återplantera försvunna rabatter, belagda i foton eller muntliga beskrivningar.

GÅRDSTOMTEN

Frukträd av alla slag, återplantera ympade fruktsorter, ympa av eget ris de sorter som ej går att köpa. Få upp fler skott av de rotäktade fruktsorterna, sköt om de befintliga.

Sätt upp spjalstaket igen längs vägarna när gårdsgården behöver bytas ut, flytta tillbaka gårdsgården till gamla sträckningen mot ängen. Tillverka fina grindar efter fotografierna.

Ta upp grindarna mellan vedbodas, respektive källarbodas, göra i ordning gångarna på ramperna, plantera krusbärsbuskar på sidorna. Provgräv försiktigt i gångarna för att hitta eventuella gruslager, analysera gruset, varifrån har det kommit?

Ta vara på narcisser och andra lökväxter i gräset, sorterna identifieras. Sköt bäcken genom tomten så att den fungerar.

Ta upp de igensatta köksingångarna till Kettys och Morfars hus (riktiga dörrar men stängda har

rekommenderats). Då kan man återställa planteringarna kring respektive dörr och de upptrampade gångstigarna blir begripliga. Stigen till brunnen är viktig.

Återställ Kettys rabatt vid gårdsgården och vid båda dörrarna.

Sätt upp gårdsgården öster om Morfars stuga. Återställ Morfars odlingsland i slänten mot ängen och rabatter vid huset.

Återplantera syren och solitära blommor utanför Erik Petterssons stuga. Återplantera fler buskar i den centrala delen som avgränsning mot Arrendatorsbostaden.

Ställ upp bikuporna, plantera en rundel och blomlist vid f.d. Arrendatorsbostaden, nuvarande personalhuset.

Ta upp odling i Brolyckans kålgård (efter arkeologisk undersökning visat om det var en kålgård).

GRÅSTUGANS TOMT

Sätt upp spjälstaket längs vägarna i väster och norr, plantera klarbärsträd mitt emot Erik Petterssons stuga.

Ta upp odling i grönsakslandet Stugulyckan, även förökningsland och trädskola där. Ta upp odling i lilla kålgården, som land för uppdragning av kålplantor.

Sköt om rabarber, krusbär, pepparrot och skogslök.

Återplantera 1 'Gråpäron' och 3 äppelträd. Här kan man välja ett äldre tidsskikt i sortvalet pga Arrendatorskontraktet från slutet av 1700-talet som nämner utdelning av fruktträd, välj fruktsorter som odlades i trakten i början av 1800-talet. Gallra söt-körsbär, föröka klarbär och krikon.

Ta vara på narcisser och andra lökväxter (ID 2021) utom påsklilja 'Carlton' och armenisk pärlhyacint vilka tas bort. Ta vara på dagliljor, iris, myskmadra och andra äldre växter.

Plantera tillbaka i rabatten nedanför bodgrunden. Utrota snärjmåran först.

Ta bort det mesta av murgrönan och rädda de andra växterna där: humle, krusbär, lökväxter etc.

Plantera krikon framför infiltrationsanläggningen, så den inte syns. Plantera en syrenbuske vid grinden, rensa bodgrunden från sly.

Ta bort flaggstången.

Återuppbygg eventuellt två bodar på grunden.

TITTIS TRÄDGÅRD

Sköt om äppelträdet, krusbärsbuskarna och apelskottet bakom boden (sparas för att ympas med någon astrakan om ett par år).

Syrenerna och kaprifol planteras vid staketet på terrassen. Ta bort syrener på stödmuren, men sätt en nedanför i hörnet.

Ta vara på narcisser och andra lökväxter (ID 2021), brandgul lilja, ormbunkar, lungört, stor fetknopp, mongoliskt fetblad, nässelklocka och aklejoj i stor variation.

Slå gräset, klipp gångar.

Sätt tillbaka en enkel spjälgrind in till nedre delen av tomten och källaringången. Ersätt gårdsgården utanför trädgården med spjälstaket mot vägen. Grinden, modell?

Ta upp odlingslanden nedanför stugan, för permanent hyresgäst. Bara ett- och två-åriga grönsaker som inte självsår sig får odlas där.

Ta bort betonglocket på terrassmuren om det är tekniskt möjligt.

EMMAS TOMT

Ta vara på syrenen och röda vinbäret.

Ta vara på alla lökväxter, narcisser, pärlhyacint, krokus (ID 2021).

Ersätt gårdsgården med slanstaket mörkt (äldsta modellen 1910-talet) eller spjälstaket (1940-tal).

I övrigt välj alternativ 1, 2 eller 3.

VÄSTRA GÅRDENS TRÄDGÅRD

Singel och betongplattor tas bort. Gångar runt huset sak vara belagda med fint grus. Provgräv efter spår av de gamla gångarnas grus, för att få rätt kvalitet.

Träd, både gamla lövträd och fruktträd sköts så att de överlever. Boken på gårdsplanen, ersätts med en ny bok.

Fruktsorter identifieras och träden beskärs i samband med de andra i byn. Rotäktade gula plommon och klarbär gallras och föryngras. Även äppelträdet utanför staketet är betydelsefullt. Komplettering av äpplen och päron på de gamla platserna enligt ES foton.

Prydnadsbuskar (syren, snöbär och pimpinellrosorna) gallras och sköts så de överlever. Förökas vid behov, särskilt syrener behövs flera att sätta längs staketet åt väster (akta höstkrokusen vid grävning där).

Vildvin och kaprifol, planteras vid verandan. Slingerkrasse sås varje år.

Gamla lökväxter bevaras, alla olika narcisser, pärlhyacint, krokus, höstkrokus, tidlösa och alla Scilla-arter och eventuellt andra som dyker upp. Pionerna identifieras och bevaras.

Rabatten på baksidan med betongkant tas bort. Vissa växter kan vara gamla, de tas om hand och sätts i de andra rabatterna.

Centrala gräsytor kan klippas, men den yttre delen runt tomten slås med längre intervaller. Lökväxterna ska hinna vissna ner innan första slåturen/klippningen för att de ska överleva. Det finns ängsväxter som också är värda att bevara.

Gärdsgården mot Lillstugan tas bort. Gärdsgården mot norr flyttas till det gamla läget. När spjälstaketet behöver bytas sätts den gamla modellen upp igen och dubbelgrinden.

Flaggstången sätts upp igen.

Om platsen för odlingslandet i trädgården kan hittas kan det tas upp om en permanent hyresgäst vill odla. Inga växter som självsår sig får odlas där.

LILLSTUGANS TOMT

Öppna köksingången (alt. blinddörr) och bygg en trappa ner till trädgården. Återplantera rabarber intill trappan.

Töm rabatterna vid huset, utom vildkaprifolen.

Gallra och sköt om buskarna, få upp gula pimpinellrosen så den syns, föröka getapeln med bär. Ersätt den gamla med ett nytt träd.

Sköt hållmarken så växterna där inte kvävs av löv, mossa eller gräs. Marken ska hållas mager. Slå gräset så ängsväxter trivs, gången hålls klippt.

Sätt tillbaka gärdsgården i den gamla sträckningen på södra sidan, med en grind till hagen. Ta bort gärdsgården mot Västra gården.

PLATS FÖR BACKSTUGA

Sara Åsten: ta vara på såpnejlika och brandgul lilja, gräset slås, ersätt den döda apel/äpple med ett nytt träd, föröka körsbäret.

UTÄGORNAN RIVNA TORP

Lundintorpet och Grönskog får egna vårdprogram.

Växtlistor kompletteras, vid olika årstider, frukt- och bärsorter identifieras. Bevara narcisser och andra lökväxter, skomakariris.

Ordna skydd mot vildsvin, särskilt Grönskog.

Källor

OTRYCKTA KÄLLOR

Muntligt

- Alering, Erik, intervju på plats och lån av foton, augusti och september 2020
- Brun, Lena, intervju per telefon 2020
- Börjesson, Mattias, son till tillsynsman Evert Börjesson, strödda uppgifter 2019–2020
- Carlsson, Ace, intervju på plats juli 2020
- Hedenlo, Karin, intervju per telefon och lån av foton juli och augusti 2020
- Heimdahl, Jens, trädgårdsarkeolog, muntlig information oktober 2020
- Jonasson, Mats, intervju per telefon 2019, på plats augusti 2020
- Karlsson, Jan-Erik, barndomsminnen skriftliga
- Karlsson, Mona, intervju juli 2019 och foton
- Moberg, Daniel, platschef 2018–2019
- Nordén, Barbro, hyresgäst 1991–2011, intervju per telefon juni 2020
- Svensson, Lena, intervju per telefon september 2019, på plats augusti 2020, foton

E-postkontakter

- Aronsson, Mårten, uppgifter i e-post och telefon om humleodling i byn
- Johansson, Gunnar, Svenska Pionsällskapet, e-post den 11 november 2019; identifiering av pion
- Kvarnström, Kerstin, e-post höst 2019 och foton
- Nettelbrandt, Irene, rosinventerare för Programmet för odlad mångfald (POM) 5–6 juli 2019; identifiering av ros
- Persson, Karin, POM, SLU Alnarp, e-post juni 2020; identifiering av lökväxter
- Plasgård, Sven, pomolog, september 2020; identifiering av äpple och päron
- Rotvik, Anders, Döderhult-Oskarshamn hembygdsförening, e-post juli 2020
- Stade, Eva, expert på plommon och krikon, e-post september–oktober 2020; identifiering av plommon
- Ullmark, Helena, Ciderfrämjandet, 9 okt 2020; inventering av aplar

Antikvarisk-Topografiska Arkivet, Riksantikvarieämbetet

Mårten Sjöbecks foton Stensjö 1945

Biologiska museet i Oskarshamn

Databas OHN3: Erik Stensiös herbarium 1903–1910 sök: Stensjö (insamlare Jan-Eric och Inga-Lena Karlsson 1950-talet, Tittis stuga)

ej inlagda ännu: Gabriella och Rosa Nordenskjölds herbarier 189?–1903

Lantmäteriet

Avmätning Nr: 1&2 Inägor 1709 G12-66:1

Lantmäterimyndigheten 08-DÖD-53 Storskifteskarta 1779

Storskifte Nr: 1 Inägor 1814 G12-66:4

Storskifte Nr: 2 Inägor 1814 G12-66:5

Lantmäterimyndigheten 08-DÖD-169 karta och akt 1851

Ekonomiska kartan från 1942

Nordiska museet (NM)

Frågelista nr 148 Biskötsel (1949), uppteckning Alma Nilsson, Döderhult sn, Stranda hd

Kungl. Vitterhetsakademiens arkiv (KVHAA)

Bouppteckningar KVHAA F19cb:3: Stina Larsdotter 1885 och Anders Eriksson 1893

Byggnadsinventeringar och värderingar, flera från 1950-talet

Eugen Stensiös *Lantbrukskalender* 1923, *Weibulls illustrerade årsbok, Jordbruksväxter, Trädgårdsväxter*, våren 1922

Fotosamlingar: Erik Stensjö glasplåtar och mjuka negativ 1910–1930-talen

K. A. Gustawssons manus

Karta över Stensjö by, Hellman & Kvarning, Riksantikvarieämbetet 1960

L. Bergström Jr flygfoton feb 1960 pappersbilder, diabilder 1960 och framåt

Skötselplan för kulturreseptat Stensjö by, Oskarshamns kommun. Mars 2020; https://vitterhetskademien.se/download/18.5d3536b6174bf0dceb64ac9/1601209239700/skotselplan_stensjo_9_mars_2020.pdf

LITTERATUR

- Aldén, Björn & Ryman Svengunnar (2009) *Våra kulturväxternas namn, ursprung och användning*. Formas T10:2008, Stockholm 2009.
- Andersson, Anna Stina (2006) "Hasselnötter." *Pomologen* nr 2 2006, s. 4-6.
- Barchaeus, A. G. (1959 [1775]). I Hofrén, Manne "En studieresa genom Kalmar län anno 1775. A.G. Barchaeus berättar om jordbruk och binärningar i Östsmåland och på Öland." *Kalmar läns fornminnesförening, Meddelanden XLVII*, Kalmar 1959.
- "Berättelse för år 1861 till Kongl. Lantbruks-Akademien utgiwen af Kalmar Läns Södra Kongl. hushållnings-sällskap." *Periodisk skrift afhandlande Calmar läns Södra Kongl. hushållnings-Sällskaps verksamhet*. Hft 3, Calmar 1863, s. 76-78.
- Blomqvist, Leif (2010) *Våra fruktsorter. Äpplen, Päron, Plommon, Körsbär*. Lepplax, s. 234, 238, 246.
- Börjeson, Agneta (2015) *Sorter av köksväxter. Svenska priskuranter från 1800-talet till 1930*. NordGen 2015:01.
- Crælius, Magnus Gabriel (1930[1774]). *Försök till ett landskaps beskrivning*. 3. uppl. Stockholm: See-lig.
- Dahl, Carl G. (1988) "Körsbärsodlingens utveckling." *Körsbär. En pomologi över i Sverige prövade körsbärssorter*. Red Ingevald Fernqvist, SLU Balsgård 1988, s. 4-20.
- Elgh, Magnus (1925[1749]) "Småländska Åkerbrukets Skiötsel till dess Skillnad ifrån andra orters Åkerbruk. Tal hållet inför Linné och småländska nationen i Uppsala den 15 februari 1749." *Småländska hembygdsböcker IV*, Stockholm 1925.
- Eneroth, Olof (1865) "Fruktutställningen i Calmar den 4-6 Oktober 1864." *Periodisk skrift afhandlande Calmar läns Södra Kongl. hushållnings-Sällskaps verksamhet*. 7 hft Calmar, s. 3-12.
- Eneroth, Olof (1877) *Handbok i svensk pomologi*. Uppl 2, del 1-2, Stockholm 1877.
- Eneroth, Olof & Smirnoff, Alexandra (1899). *Handbok i svensk pomologi*. Ny uppl del 3. Pären. Stockholm 1899.
- Eriksson, August (1871). Verksamhetsberättelse. *Periodisk skrift afhandlande Calmar läns Södra Kongl. hushållnings-Sällskaps verksamhet*. 1871, s. 39.
- Eneroth, Olof & Smirnoff, (1901) Alexandra *Handbok i svensk pomologi*. Ny uppl. del 4. Körsbär och plommon. Stockholm 1901.
- Fischerström, Johan (1781). *Nya Swenska ekonomiska dictionnairen*. Del 3, Stockholm 1781, "Brassica".
- Flinck, Maria (1999) "Bondens trädgård." *Leva med naturen, Fataburen* 1999, s. 113-130.
- Gustavsson, Lars-Åke (2008). *Rosor för nordiska trädgårdar. Buskrosor*. Stockholm 2008.
- Gustavsson, Karl Alfred & Kvarning Lars-Åke (1976) *Stensjö by. Ett levande kulturminne*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm 1976.
- Hallgren, Karin (2016) *En kåbltäppa eij at räkna. Köksväxtodlingen i 1700-talets jordbrukssystem*. Dr-avh, SLU Ulltuna, Uppsala.
- Hedenlo, Joel (1998) "Trollkunnig fädoktor i Stensjö." *Oskarshamns-Tidningen* den 8 juli 1998.
- Hellberg, Bengt (1996) *Berättelse om Misterhult Sochn. Under M.U: Consistorii Föreskrift på Borgmästarens högädle herr C.F. Lunds Begäran Upsatt af Bengt Hellberg L.M. adjunctttherstädes*. 1776-7-26. Oskarshamn 1996.
- Hjalmarsson, Inger (2007) "Svenska krusbär." *Pomologen* nr 3 2007, s. 4-15.
- Hjalmarsson, Inger (2006) "Vinbär i Sverige." *Pomologen* nr 3 2006, s. 4-13.
- Hushållningssällskapets årsberättelser 1863-1865. Se *Periodisk skrift afhandlande Calmar läns Södra Kongl. hushållnings-Sällskaps verksamhet*. 3 hft Calmar 1863-1881.
- Jansson, Eva & Persson, Karin (2004). "Mor Annas lökar öppnar för vetenskapen. Sveriges narcisser inventeras." *Svensk Botanisk Tidskrift*, vol. 98, hft 1, 2004.
- Johansson, Magnus & Jonsson, Magdalena (2016) *Stensjö by: Byggnadsinventering och bebyggelseanalys*. Kalmar läns museum, Byggnadsantikvarisk rapport hösten 2016.
- Jonasson, Curt (1967) "Monument över fattig-Sverige. Bortauktionerad Smålandsby räddad i elfte timmen." *Svenska Dagbladet* den 24 juli 1967, s. 7.
- Ljung, Tomas (2018) *Biologiskt kulturarv på utmarken i Stensjö by*. Rapport 2018.
- Londos, Eva (1998) *Trädgårdskonster, med utblickar från höglandet*. Stockholm 1998.
- Lundström, Anders (1841). *Handbok i trädgårdsskötseln*. 3. uppl. Stockholm.
- Martinsson, Karin & Ryman, Svengunnar (2007) *Hortus Rudbeckianus. An enumeration of plants cultivated in the Botanical garden of Uppsala University during the Rudbeckian period 1655-1702*. Uppsala 2007, s. 136.

- Medin, Niklas (2019). Pärönporträtt. ”Pomologen-pomologen” nr 3, Bilaga till *Pomologen* 4/2019.
- Nilsson, Anton (1989). *Våra päron-, plommon- och körsbärssorter. Deras historia, egenskaper och kännetecken*. Örebro 1989.
- Nyblom, Hilde (2006) ”Växtförädling av hassel i Sverige.” *Pomologen* nr 2 2006, s. 7–8.
- Nygårds, Lena & Leino, Matti Wiking (2013). *Klint Karins kålrot och mor Kristins böna, om Fröuppropets kulturarv*. POM, SLU Alnarp 2013.
- Näslund, Görel Kristina & af Sandeberg, Ingrid (2010) *Svenska äpplen*. Sigtuna 2010.
- Oskarsson, Linnea (2007) ”Skomakariris, Iris ap-hylla.” *Veckans växt* v. 29 2007, slu.se: POM. [4.9.2020].
- Persson, Karin (2010). *Att inventera lök- och knöl-växter, en handledning*. CBM:s skriftserie 36, Alnarp 2010, Klockhyacinter s. 71–74.
- Persson, Karin (2007) ”Brandliljan – Lilium bulbiferum.” *Veckans växt* v. 29 2007, slu.se; POM. [4.9.2020].
- Persson, Karin & Jansson, Eva (2008) *Narcisser, folkära lökar*. POM, Alnarp 2008.
- Stensjö. *En småländsk småbrukarby under förindustriell tid*. (2008), Red. Birgitta Roeck Hansen, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Strese, Else-Marie 2016, *Humle i den svenska nationella genbanken*. SLU & POM Alnarp 2016.
- Strese, Else-Marie & De Vahl, Erik (2018). *Kulturarvsväxter för framtidens mångfald. Köksväxter i Nationella genbanken*. Programmet för odlad mångfald, Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp 2018.
- Svanberg, Ingvar (2004) ”Brandgul lilja (Lilium bulbiferum) i allmogens trädgårdar.” *Uppland Årsbok för Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund*.
- Svanberg, Ingvar 1998. *Människor och växter. Svensk folklig botanik från ”ag” till ”örtbad”*. Stockholm.
- Svenska gods och gårdar*. (1939) Del XXIV Småland, Kalmar län (norra). Red W. von Sydow & S. Björkman, Uddevalla 1939, s. 101.
- Sveriges bebyggelse. Landsbygden. Svensk statistisk-topografisk uppslagsbok* (1958) Kalmar län del II. Red Sigurd Erixon, Uddevalla 1958, s. 122, 171.
- Thorman, K. (1861) ”Fruktar inlemnade till exposition i Calmar och derstädes förewisade den 10–13 Okt. 1860; undersökte af Herr Trädgårdsmästaren K. Thorman.” *Calmar läns Södra Kongl. hus-hållnings-Sällskaps handlingar för år 1860*, s. 116–120.
- Wieselgren, Peter (1847). *Bihang till Ny Smålands beskrifning inskränkt till Wexiö stift*. Jönköping, s. 12–29.

Bilaga 1

Namn på stugor

I denna text används i första hand de beteckningar på husen som Erik Stensiö använde i beskrivningarna till sina fotografier. I andra hand används andra namn som syftar på samma tid dvs 1900-talets början. Nedan förtecknas under varje hus vilka övriga namn och beteckningar som har förekommit.

FASTER KETTYS (ES)

Minnesstugan (KVHAA) 1:8 (fastighet 1850)
Museistugan, byggd troligen 1850, moderniserad 1900, köksdörren igensatt 1960-t (Byggn inv) 29
Anders Petter Erikssons stuga (1960)
8003 (RAÄ bebygg reg)
Sara och Nils (Stensjöboken)
ska vara oljefärgsmålade gråvit, se tavla

MORFARS (ES)

Förmannens (KVHAA) eller Everts (KVHAA)
1:10 (fastighet 1850)
Erland Magnusson, byggd slutet 1700-talet, brandförs 1900, inredning efter 1965, köksdörr igensatt (Byggn inv)
28 Erland Magnussons stuga (1960) 4 (RAÄ bebygg reg)

FARBROR KARLS (ES)

revs 1911, ev. byggd i samband med arvsskifte 1814? (Stensjöboken) 1:7 (fastighet 1850)
25 (RAÄ bebygg reg)
Maria och Karl, syskon (Stensjöboken)
Arrendatorsbostaden Personalstugan (KVHAA) 1:6 (Fastighet 1850)
8005 (RAÄ bebygg reg)
Boningshuset, vån 1 1750, vån 2 1850, interiör ombyggd efter 1965 (Byggn inv)
27 Arrendatorsbostad (1960)
Erik Petterssons stuga Uthyringsstugan (KVHAA) (1:6) el 1:9 (Fastighet 1850) 2 (RAÄ bebygg reg)
Erik Pettersson, vån 1 byggd mitten 1700-t, vån 2 mitten 1800-t, vinden inredd och ny entré tillbyggd 1960-t, interiör ombyggd 1974 (Byggn inv, Mona Karlsson)
26 Erik Petterssons stuga (1960)

GRÅSTUGAN

2:8B (Fastighet 1850) 1 (RAÄ bebygg reg)
40 Torpet (NM uppmätning 1953)
40 Torpstugan (Gråstugan) (besiktning B A Bengtsson 1959) Torpstugan (Byggn inv)
Spökhuset 40 (1960)
fanns 1850 på lagaskifteskartan, hårdhänt renovering 1960-t, ska vara omålade = grå

TITTIS STUGA (ES)

backstugan = stugan i backen? 6 (RAÄ bebygg reg)
undantagsstuga (bygg inv)
33 undantagsstuga (1960)
byggd 1878 som undantag Anders Eriksson & Stina Larsdotter, påbyggd baksidan ca 2000

EMMAS STUGA (ES)

Gröna stugan 1953, revs 1966 (KVHAA) Gröna stugan (Stensjöboken)
byggd slutet av 1800-t av Erik Pettersson till hans hushållerska Emma

VÄSTRA GÅRDEN (ES)

Eugens (ES)
1:6, byggnaden 1:8 (fastighet 1850)? 43 (RAÄ bebygg reg)
Stensiögården, Johan Andersson byggde 1877 (Byggn inv) ombyggd veranda 1930-t (bild 67 modernt bostadshus (1960, 1972)

LILLSTUGAN (ES)

Statbyggnad (brandförs 1893) Drängstugan (KVHAA)
42 (RAÄ bebygg reg)
Drängstugan, byggd 1870, allt invändigt utbytt, köksdörr igensatt (Byggn inv)

Bilaga 2

Växtlista Erik Stensiös herbarium

BIOLOGISKA MUSEET I OSKARSHAMN:

Databas OHN₃ Sök: Samlare Stensiö Erik
Erik Stensiös herbarium, urval: de som är samlade i
Stensjö alt Döderhult.

Erik var född 1891, så växterna är insamlade när han var mellan 12 och 19 år vilket betyder att de troligen var insamlade som skoluppgift under högstadiet och gymnasiet. På den tiden skulle skolungdomar samla in, identifiera och montera ett visst antal växter varje sommarlov.

Alfabetiskt ordnat med svenska namn, Aldén & Ryman *Våra kulturväxters namn* 2009. Understrukna är möjliga trädgårdsväxter.

Asplenium trichomanes ssp. *tricomane*s 1908-08-20 svartbräken
Botrychium lunaria 1908-06-25 låsbräken
Callitriche cophocarpa 1908-07-02 sommarlånke,
vattenväxt
Campanula cervicaria 1909-07-25 skogsklocka
Campanula persicifolia 1906-07-15 stor blåklocka
Campanula rotundifolia 1906-06-26 liten blåklocka
Campanula trachelium 1907-07-28 näselklocka
Chamaenerion angustifolium 1906-07-08 Chamaerion el
Epilobium angustifolium mjölkört
Chelidonium majus 1906-06-20 Döderhult skelört
ogräs
Corydalis pumila 1904-04-17 sloknunneört ogräs
Cuscuta epithimum 1909-08-02 ljungsnärja, (parasit på ljung, gulmåra, timjan m fl)
Drosera anglica 1905-07-25 Döderhult storsiles-hår
Drosera intermedia 1905-07-25 Döderhult småsiles-hår
Drosera rotundifolia 1906-06-20 rundsiles-hår

Eleocharis palustris 1907-08-02 knappsäv (foderväxt)
Epilobium montanum 1909-07-03 bergdunört
Frangula alnus 1908-06-25 brakved
Fumaria officinalis 1903-09-08 jordrök ogräs
Helianthemum nummularium ssp. *nummularium*
1906-06-25 ljus solvända
Hesperis matronalis 1906-06-20 trädgårdsnattviol
Hylotelephium telephium ssp. *maximum* 1908-08-24 vanlig kärleksört
Hypericum maculatum 1905-08-12 Döderhult fyrkantig johannesört
Hypericum perforatum 1907-09-02 äkta johannesört
Iris pseudacorus 1909-07-04 svärdslija
Knautia arvensis 1906-06-19 åkervädd
Lamprocapnos spectabilis 1908-06-12 löjtnantshjärta
Ligustrum vulgare 1905-07-28 liguster annars mycket sällsynt
Lobelia dortmanna 1907-08-02 notblomster vattenväxt
Lythrum salicaria 1908-07-26 fackelblomster
Myriophyllum alterniflorum 1908-07-20 hårslinga vattenväxt
Phegopteris connectilis 1909-08-22 hultbräken
Plantago major 1906-06-20 groblad ogräs
Polygala vulgaris 1907-06-15 jungfrulin
Polypodium vulgare 1908-08-04 stensöta
Potamogeton natans 1907-08-02 gäddnate vattenväxt
Potamogeton perfoliatus 1907-08-02 ålnate vattenväxt
Rhamnus cathartica 1908-06-10 getapel
Schoenoplectus lacustris 1908-07-15 säv vattenväxt
Sedum acre 1910-07 gul fetknopp
Solanum dulcamara 1905-08-04 besksöta
Solanum tuberosum 1906-07-28 Döderhult potatis
Succisia pratensis 1906-08-01 ängsvädd
Syringa vulgaris 1907-06-12 syren
Thesium alpinum 1904-06-23 spindelört
Tilia cordata 1906-07-20 Döderhult skogslind

Bilaga 3

Växtlista baserad på Erik Stensiös foton

Vitterhetsakademien: Foton Erik Stensiö 1910–1930.
Författarens tolkningar av vilka växter som syns på
fotona (inklusive negativ vilket betyder en mer osäker
tolkning).

VÄXTLISTA ALFABETISK

? med ljusa små blommor alm

ask

asp

bergenia?

björk

borstnejlika? brandgul lilja

buskar ev. krusbär buskar?

dill

ek

en

fläder?

gran

dahlia mörk dubbel, hög

gullris?

hagtorn?

hassel?

hundkax el spansk körvel hundrova

klängväxt?

krasse

krollilja kungsljus lejongap

lilja?

lupin

lönn

murgröna?

nässelklocka

nässla el nässelklocka?

orbunkar träjon el strutbräken pepparrot

persilja

pil?

pion?

pionknopp

plymspirea el gullris?

poppel

potatis

pyramidpoppel?

päron

rabarber

ros

ros ev. vresros?

ros spretig rosbuske? rönn

skogslind

sockerärter låga

solros

sommarastrar

stormhatt ljus ev. 'Bicolor' surkörsbär

syra

syren

syren bleklila sötkörsbär

tagetes dubbel

tall

vildros

vildvin

vintergröna? vresros?

äpple

ärter i litet land, låga ärter (ej åkerärter)

Krukväxter amaryllis

begonia m mönstrade runda blad

fuchsia

hyacint

liljekonvalj

myrten el ljung?

nerium

pelargon

ros

syren

tulpan